

عصر یکپارچگی و شکوفایی

فصل

در کتاب مطالعات اجتماعی پایه هشتم خواندید که پس از سقوط ساسانیان، کشور ما حدود ۹ قرن سرزمینی یکپارچه نبود و اتحاد سیاسی و اجتماعی مناسبی نداشت اما در ابتدای قرن دهم هجری، یک خاندان ایرانی به نام صفویان بر سراسر ایران حاکم شد. حکومت صفوی علاوه بر اینکه ایران را از نظر جغرافیایی و سیاسی یکپارچه کرد، وحدت اجتماعی ایرانیان را نیز تقویت کرد. در دوره صفویه روابط سیاسی و تجاری ایران با سایر کشورها گسترش یافت. همچنین با رسمیت یافتن مذهب شیعه و گسترش معارف شیعی تغییرات فرهنگی و اجتماعی مهمی در ایران آغاز شد. در این دوره اقتصاد و فرهنگ ایران رشد و گسترش زیادی یافت.

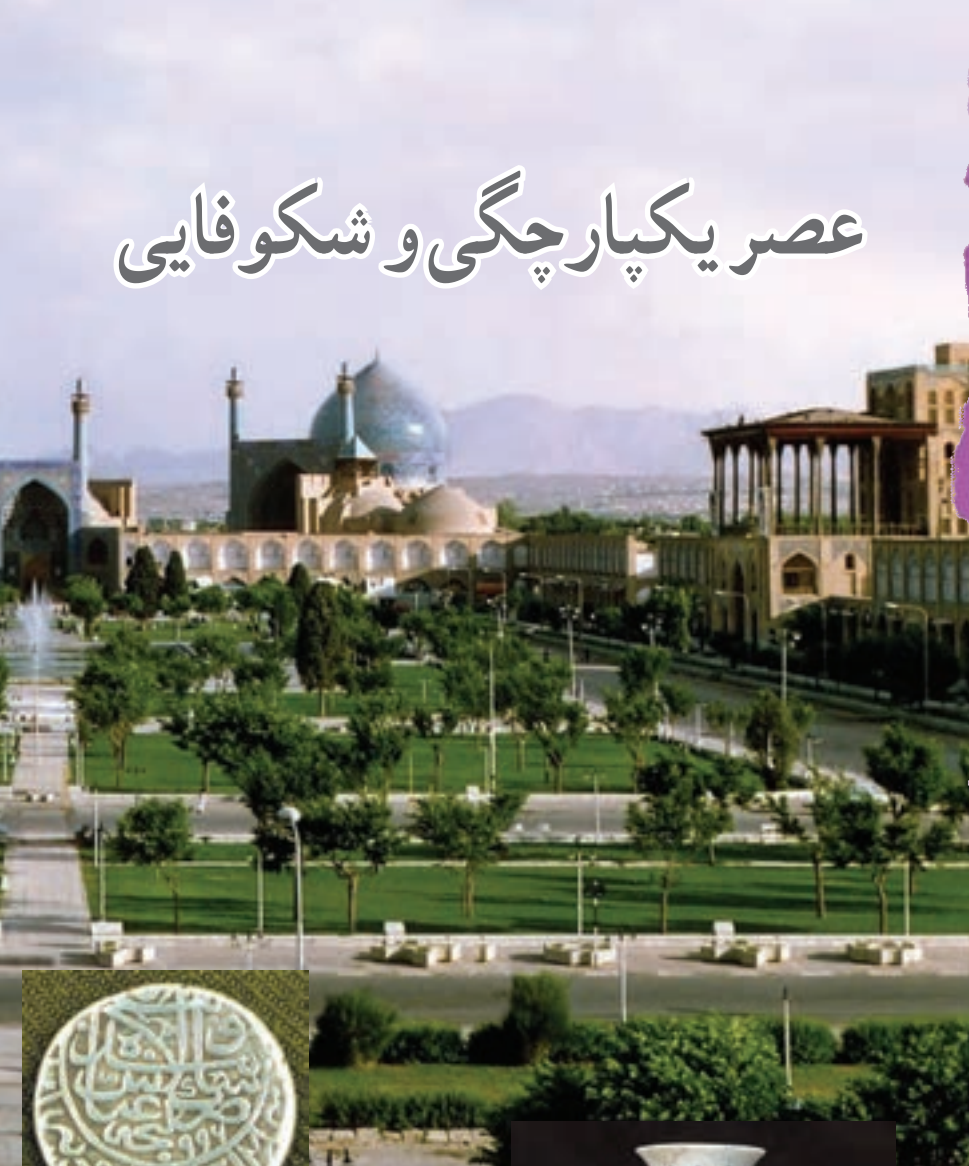
شما با مطالعه این فصل و انجام دادن فعالیت‌های آن به پاسخ پرسش‌های زیر پی می‌برید :

۱- دوره صفویه در تاریخ ایران چه اهمیتی دارد؟

۲- صفویان کشور را چگونه اداره می‌کرده‌اند؟

۳- روابط سیاسی و تجاری ایران با دیگر کشورها در دوره صفویه چگونه بوده است؟

۴- جامعه، اقتصاد و فرهنگ ایران در عصر صفوی چه وضعیتی داشته است؟

ایرانی متحد و یکپارچه

اوضاع سیاسی ایران هنگام تأسیس حکومت صفوی

هنگام به قدرت رسیدن صفویان، کشور ما حکومت واحد و قدرتمندی نداشت و دچار تفرقه و تجزیه شده بود. در آن زمان، حاکمان بخش‌های مختلف ایران با هم در جنگ بودند. به همین دلیل، امنیت و آرامش شهرها و روستاها از بین رفته و امور کشور مختل شده بود. هم‌زمان، در همسایگی ایران حکومت‌هایی وجود داشتند که در فکر گسترش قلمرو خود بودند. از جمله امپراتوری عثمانی که با حمله‌های پیاپی به سرزمین‌های همجوار، بر قلمرو خود می‌افزود. سلطان عثمانی خود را خلیفهٔ مسلمانان می‌دانست و به ایران نیز طمع داشت. در شمال‌شرق ایران (ماوراءالنهر)، ازبک‌ها قدرت گرفته بودند و به مرزهای ایران می‌تاختند.

فعالیت

۱- کاربرگه شماره (۷) را انجام دهید.

آرامگاه شیخ صفی‌الدین اردبیلی — اردبیل

شکل‌گیری حکومت صفوی

شیخ صفی‌الدین اردبیلی (۷۳۵-۶۵۰ق) از صوفیان معروف زمان خود بود که پیروان و هواداران زیادی داشت و خانقاهش در اردبیل مورد توجه مردم و حاکمان محلی بود. صوفیان بیشتر وقتشان را در خانقاه به ذکر گفتن و انجام دادن مراسم خاص خود می‌گذراندند. پس از مرگ شیخ صفی، ادارهٔ خانقاه در خانوادهٔ او موروثی شد. مهم‌ترین طرفداران خانقاه شیخ صفی ایل‌های مختلف ترک بودند که به قزلباش* شهرت داشتند.

شاه اسماعیل اول صفوی

در ابتدای قرن ۱۰ قی یکی از نوادگان شیخ صفی به نام اسماعیل به قدرت رسید. اسماعیل صفوی به کمک نیروی نظامی قزلباش‌ها، نخست شروانشاهان و آق‌قویونلوها را شکست داد و پس از تسلط یافتن بر تبریز، خود را شاه ایران خواند. او پس از تاج‌گذاری، مذهب شیعه را رسمی کرد. شاه اسماعیل سپس حاکمان مناطق مختلف را یکی پس از دیگری از میان برداشت و با شکست دادن ازبک‌ها در خراسان، بر سراسر ایران مسلط شد. در نتیجه موفقیت‌های سیاسی و نظامی او، حکومت کشور ما یکپارچه و نیرومند شد؛ به‌طوری که قلمرو آن به حدود قلمرو دوره ساسانیان رسید. حکومت صفوی همچنین همه اقوام ایرانی را زیر حاکمیت خود گرفت و موجب هم‌بستگی و اتحاد بیشتر ایرانیان شد.

فعالیت

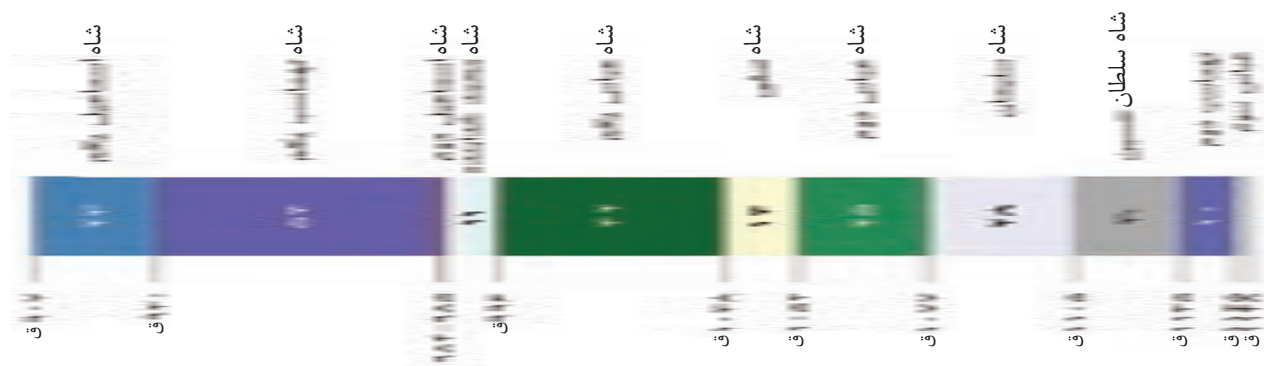
۲- پس از مطالعه متن توضیح دهید که با تأسیس حکومت صفوی، چه تغییرات مهم سیاسی، اجتماعی و مذهبی در ایران ایجاد شد.

صفویان برای دفاع از یکپارچگی جغرافیایی ایران، بارها با دشمنان خارجی رو به رو شدند. ازبک‌ها در شرق و عثمانی‌ها در غرب مهم‌ترین دشمنان آنها بودند. سلطان عثمانی که از شکل‌گیری سلسله قدرتمند و شیعه‌مذهب صفویه ناخشنود بود، با سپاهی عظیم راهی ایران شد. در جنگی که میان سپاهیان دو کشور ایران و عثمانی در چالدران (در نزدیکی شهر خوی امروزی) رخ داد، شاه اسماعیل و سربازانش شجاعت زیادی نشان دادند اما سپاه عثمانی به کمک سلاح‌های آتشین مانند توپ و تفنگ که سپاه ایران از آنها بی‌بهره بود، پیروز شد. پس از جنگ چالدران، تبریز به اشغال عثمانی‌ها درآمد اما مقاومت و مبارزه مردم آنها را وادار به عقب‌نشینی کرد. پس از شاه اسماعیل پسرش، تهماسب، به حکومت رسید. او با سر و سامان دادن به اوضاع داخلی و دفع حمله‌های ازبکان و دولت عثمانی، موفق شد حکومت صفوی را تثبیت و تحکیم کند. شاه تهماسب پایتخت را از تبریز به قزوین انتقال داد؛ زیرا تبریز همواره در معرض هجوم سپاه عثمانی بود.

سلسله صفوی در اوج قدرت: شاه عباس اول (پنجمین شاه صفوی) حکومت صفوی را به اوج قدرت رساند. او ازبک‌ها و عثمانیان را شکست داد و تا پشت مرزهای ایران عقب راند. همچنین، پایتخت را از قزوین به اصفهان — در مرکز ایران — منتقل کرد و برای آبادانی آن بسیار کوشید.

ایران در زمان صفویان (شاه عباس)

حکومت صفوی در سراسیمب سقوط : پس از مرگ شاه عباس اول، چهار پادشاه دیگر روی کار آمدند. بعضی از آنها توانایی و لیاقت اداره کشور را نداشتند. سیاست کشتن و کور کردن شاهزادگان و جلوگیری از حکومت آنها بر ولایت‌ها، باعث شد تا آنان شیوه کشورداری را نیاموزند. در نتیجه چنین سیاستی، سلسله صفوی پس از شاه عباس اول تقریباً از داشتن پادشاهی لایق و توانمند محروم ماند. در نتیجه ضعف و بی‌لیاقتی شاهان، مقام‌های کشوری و لشکری دچار اختلاف و درگیری شدند و از انجام دادن

تندیس امام قلی خان در جزیره قشم: امام قلی خان، فرمانده ای شجاع بود که در زمان شاه عباس، نقش مهمی در آزاد سازی سواحل و جزایر جنوبی ایران از اشغال پرتغالی ها داشت. او همچون پدرش الله وردی خان به فرهنگ و عمران و آبادانی علاقه فراوانی داشت اما بی آنکه خطایی کرده باشد با فرزنداناش به دستور شاه صفی به قتل رسید.

مسئولیت های مهم خود بازماندند. بنابراین، امور حکومت مختل شد و هرج و مرج کشور را فراگرفت. در چنین اوضاع نابسامانی، گروهی از افغان ها در قندهار سر به شورش برداشتند و پس از پیروزی بر حاکم آن ولایت، به سوی اصفهان حرکت کردند. سلطان حسین صفوی که نمی توانست با این گروه شورشی کوچک مقابله کند، پس از چند ماه محاصره، به ناچار تسلیم شد و به این ترتیب، محمود افغان، سردسته شورشیان، بر پایتخت و قسمت هایی از ایران مسلط شد.

○ فعالیت

- ۳- الف) کدام شهرها پایتخت صفویان بودند؟ نام ببرید. ب) دلیل تغییر پایتخت صفویان را توضیح دهید.
- ۴- دلایل سیاسی و نظامی ضعف و فروپاشی حکومت صفوی چه بود؟

صفویان کشور را چگونه اداره می کردند؟

در دوره صفویه حکومت مرکزی قدرتمندی در ایران به وجود آمد که در رأس آن شاه قرار داشت. شاهان صفوی، همچون فرمانروایان پیش از خود، اختیارات زیادی داشتند و با استبداد بر کشور حکومت می کردند. همه مقام های کشوری و لشکری مطیع فرمان شاه بودند و اجازه نداشتند مخالف خواست و اراده او عمل کنند. بعد از شاه، وزیر بزرگ قرار داشت که به او اعتمادالدوله نیز می گفتند. او مسئول امور اداری و مالی کشور بود اما در مقابل شاه قدرت و اختیار چندانی نداشت. فرماندهان نظامی نیز در اداره حکومت صفوی نقش بسیار مهمی داشتند و علاوه بر فرماندهی سپاه، معمولاً حاکم ولایت های مهم نیز بودند.

شاه عباس اول صفوی

نمونه‌ای از سلاح‌های دوره صفویه

تا زمان شاه عباس اول، سران ایل قزلباش حاکم ولایت‌های مختلف ایران بودند. شاه عباس اول برای تقویت حکومت مرکزی و جلوگیری از نافرمانی و بی‌نظمی سران ایل قزلباش، حکومت ولایت‌ها را از آنان گرفت و به افرادی غیر از قزلباش‌ها سپرد. همچنین در کنار سپاه قزلباش، سپاه جدیدی از افراد غیر قزلباش تشکیل داد و با کمک گرفتن از اروپاییان، این سپاه را به تفنگ و توپ مجهز کرد.

فعالیت

۵- الف) آثار و نتایج اقدام‌های اداری و نظامی شاه عباس اول را توضیح دهید.
ب) کاربرگه شماره (۸) را انجام دهید.

اروپاییان در راه ایران

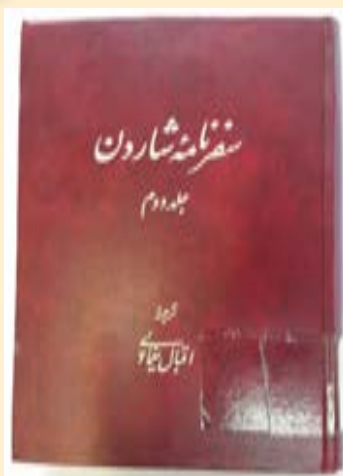
هم‌زمان با به قدرت رسیدن سلسله صفوی، کشورهای اروپایی، قرون وسطا یا عصر تاریکی را پشت سر گذاشته و وارد قرون جدید شده بودند. قرن‌های شانزدهم تا نوزدهم میلادی را در تاریخ اروپا قرون جدید می‌نامند. در سال ششم خواندید که اروپائیان با ساختن کشتی‌های بزرگ و مجهز به توپ‌های جنگی به سرزمین‌های دیگر رفتند و بخش‌های وسیعی از قاره‌های آمریکا، آفریقا و آسیا را مستعمره خود کردند. کشورهای پرتغال، اسپانیا، انگلستان و فرانسه پیش‌گامان استعمار بودند.

در آستانه تأسیس سلسله صفوی، پرتغالی‌ها جزایر و سواحل جنوبی ایران را تصرف کرده و تجارت خلیج فارس و دریای عمان را در اختیار گرفته بودند. شاه اسماعیل صفوی به دلیل نداشتن کشتی جنگی نتوانست در برابر پرتغالی‌ها کاری از پیش ببرد اما شاه عباس اول از رقابت انگلیسی‌ها و پرتغالی‌ها استفاده کرد و به کمک کشتی‌های جنگی انگلستان، پرتغالی‌ها را از سواحل و جزایر ایران بیرون راند.

قلعه پرتغالی‌ها در جزیره هرمز

در دوران صفویه، ایران با برخی از کشورهای اروپایی روابط سیاسی و بازرگانی برقرار کرد. در آن زمان اروپاییان شرکت‌های بزرگ تجاری تأسیس کرده بودند و می‌خواستند که روابط تجاری خود را با دیگر کشورها و از جمله ایران افزایش دهند. به همین دلیل، نمایندگان را برای عقد قراردادهای بازرگانی به کشور ما فرستادند.

در دوره صفویه، جهانگردان زیادی از اروپا به ایران آمدند. تعدادی از آنها در سفرنامه‌های خود، مطالبی درباره جغرافیا، منابع طبیعی، عقاید و آداب و رسوم مردم ایران نوشتند. نوشته‌های جهانگردان اروپایی در شناساندن تاریخ اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی ایران عصر صفوی و نیز منابع ثروت ایرانیان ارزش و اهمیت فراوانی دارد.

شاردن، بازرگان فرانسوی، یکی از مشهورترین جهانگردانی است که در عصر صفوی به ایران آمد. او در سفرنامه چندجلدی خود، دیده‌ها و شنیده‌هایش از ایران را شرح داده است.

○ فعالیت

۶- انگیزه‌ها و هدف‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی اروپاییان از ارتباط با ایران دوره صفوی را از متن درس استخراج و دسته‌بندی کنید.

اوضاع اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی ایران در عصر صفوی

زندگی اجتماعی

در دوران صفویه به دلیل وجود حکومت مرکزی نیرومند و برقراری نظم و امنیت در سراسر کشور، شرایط مناسبی برای رونق زندگی اجتماعی و اقتصادی پدید آمد. جمعیت ایران در آن دوره حدود ۱۰ میلیون نفر تخمین زده می‌شود. روستاییان و کوچ‌نشینان به ترتیب بیشترین ساکنان ایران را تشکیل می‌دادند. آنها به کشاورزی، دامداری و صنایع دستی اشتغال داشتند. به عقیده جهانگردان اروپایی، از جمله شاردن، وضع زندگی دهقانان ایرانی در دوره صفویه به مراتب بهتر از وضع دهقانان در مناطق حاصلخیز اروپا بوده است. یکی از منابع عمده درآمد حکومت صفوی، مالیاتی بود که از کشاورزان و دامداران می‌گرفتند.

زندگی روستایی در عصر صفوی

در دوره صفوی شهرهای بزرگ و آبادی به وجود آمد و شهرنشینی در ایران رونق گرفت. در آن زمان، حدود ۱۰ تا ۱۵ درصد ایرانیان در شهرها زندگی می‌کردند. شهرنشینان بیشتر مقام‌های حکومتی، نظامیان، روحانیون، بازرگانان، پیشه‌وران و صنعتگران بودند.

شهرنشینان عصر صفوی

شکوفایی صنعت

در دوره صفوی نه تنها کشاورزی و دامداری بلکه صنایع ایران نیز شکوفا و پر رونق بودند. در آن زمان، پیشه‌وران و صنعتگران ماهر و توانمند ایرانی، نیازهای گوناگون جامعه را به خوبی برطرف می‌کردند. حتی بخشی از محصولات ایران مانند خشکبار، پارچه‌های مخملی، ابریشمی و حریر و نیز قالی‌های نفیس به کشورهای همسایه و برخی کشورهای اروپایی صادر می‌شد.

صنعت بافندگی یکی از صنایع پررونق ایران دوره صفوی بود که با صنعت نساجی اروپا رقابت می‌کرد. در دوره شاه عباس اول، کارگاه‌های بافندگی متعددی در اصفهان، کاشان، یزد، مشهد، استرآباد (گرگان)، گیلان وجود داشت.

شاه و اعضای خاندان او مالک بیشتر این کارگاه‌ها بودند.

قالیچه نفیس متعلق به عصر صفوی

کاشان، شهر کارگاه‌های بافندگی

«منشأ و منبع درآمد مردم کاشان کارگاه‌های ابریشم‌بافی و هنر نقره‌کاری آنهاست. در هیچ‌یک از شهرهای ایران به قدر کاشان صنعت مخمل‌بافی، بافتن ساتن و پارچه‌های زربفت و زری ساده و گل‌دار رواج ندارد. تنها در یکی از ده‌های اطراف شهر، هزار کارگر ابریشم‌کار به بافتن انواع پارچه‌های ابریشمی اشتغال دارند. این ده که آران (شهرستان آران و بیدگل امروزی) نامیده می‌شود... دو هزار خانه و ششصد باغ بزرگ و دلگشا دارد».

(سفرنامه شاردن، ۱۳۷۴، ج ۲: ص ۵۳۷)

صنعتگران ایرانی در صنایع کاشی، چینی، چرم، جواهر، رنگ، صابون و جنگ افزارهای سنتی از قبیل شمشیر و کمان نیز پیشرفت کرده بودند و می توانستند کالاهای مرغوبی بسازند.

پایه فانوس برنجی

اسطرلاب افلاک نما

کوزه سفالی لعابدار

رونق تجارت

در عصر صفوی به دلیل یکپارچه بودن سرزمین ایران و وجود نظم و امنیت در سراسر کشور، تجارت داخلی و خارجی پررونق بود. شاهان صفوی، به خصوص شاه عباس اول، برای گسترش تجارت کوشش بسیار کردند. در آن دوره، شبکه وسیعی از راهها و کاروانسراها در سراسر ایران ایجاد شد. بازرگانان و مسافران رایگان در کاروانسراها اقامت می کردند. جهانگردان اروپایی درباره امنیت راههای ایران و رفتار پسندیده مأموران راهداری با مسافران بسیار نوشته اند. در آن دوره بازارهای بزرگی نیز در شهرها ساخته شد که یکی از باشکوه ترین آنها، بازار قیصریه اصفهان در شمال میدان نقش جهان بود. یکی از منابع درآمد حکومت صفوی، عوارضی بود که از کاروانهای تجاری گرفته می شد.

کاروانسرای ایزدخواست در آباده، به جا مانده از دوره شاه عباس اول

شاهان صفوی، مخصوصاً شاه عباس اول، برای گسترش تجارت خارجی به شرکت‌های تجاری اروپایی اجازه دادند که در ایران فعالیت کنند. به گفته جهانگردان خارجی، صدها بازرگان از کشورهای مختلف آسیایی و اروپایی در پایتخت صفویه مشغول تجارت بودند. صادرات ابریشم، که پرسودترین کالای صادراتی بود، در انحصار شاه عباس قرار داشت.

○ فعالیت

۲- متن را مطالعه کنید :

الف) سه عامل گسترش تجارت در عصر صفوی را بیان کنید.

ب) سه منبع عمده درآمد حکومت صفوی را ذکر کنید.

شکوفایی علمی و فرهنگی

در دوران حکومت صفویان، ایرانیان بار دیگر توانستند استعدادها و توانایی‌های علمی، فرهنگی و هنری خود را آشکار کنند. در آن دوران، معماران و مهندسان شهرساز ایرانی مسجدها، مدرسه‌ها، کاخ‌ها، پل‌ها و کاروان‌سراهای عظیم و باشکوهی ساختند و در تزئین آنها انواع هنرها را به کار بردند. در کتاب مطالعات اجتماعی ششم با برخی از جلوه‌های هنر و معماری ایران در عصر صفوی آشنا شدید. در این درس به جنبه‌های دیگری از پیشرفت‌های علمی و فرهنگی ایرانیان در آن دوره می‌پردازیم.

کاخ چهلستون در قزوین

مدرسه چهارباغ در اصفهان

علم و آموزش: در دوره صفوی، تعلیم و تربیت مورد توجه بسیار بود و فعالیت‌های زیاد و مؤثری در این زمینه صورت گرفت. پادشاهان و مقام‌های کشوری و لشکری، مدرسه‌ها و کتابخانه‌های عظیمی به ویژه در پایتخت‌های صفوی ساختند و اموال و املاک بسیاری را وقف آنها کردند. در آن زمان، به علوم و معارف دینی مانند تفسیر، فقه و حدیث بسیار توجه می‌شد. دیگر شاخه‌های علوم مانند طبیعیات (علوم تجربی)، ریاضیات، ادبیات، فلسفه، طب و نجوم نیز تدریس می‌شدند اما چندان فراگیر و مورد توجه نبودند. در عصر صفوی، عالمان و اندیشمندان بزرگی پرورش یافتند و آثار ارزشمندی در موضوع‌های مختلف علمی و مذهبی نوشتند. میرداماد، ملاصدرا، شیخ بهایی و علامه محمدباقر مجلسی از فیلسوفان و عالمان بزرگ آن روزگار بودند.

شیخ بهایی

شیخ بهایی، حکیم، فقیه، فیلسوف، منجم و ریاضی‌دان و از دانشمندان مشهور سده‌های ۱۰ و ۱۱ هجری است و از او ده‌ها کتاب ارزشمند به جا مانده است.

طرح محاسبه دقیق آب زاینده‌رود و تقسیم آن میان محله‌های اصفهان و روستاهای مجاور، ساخت گرمابه‌ای در اصفهان که آب آن با یک شمع گرم می‌شد، طراحی و معماری مسجد چهارباغ، طرح‌ریزی قنات زرین کمر نجف‌آباد و طراحی منارجنبان به وی نسبت داده شده است.

سازمان علمی و فرهنگی ملل متحد (یونسکو) به پاس خدمات او به علم ستاره‌شناسی، سال ۲۰۰۹م را سال نجوم و شیخ بهایی نام‌گذاری کرد.

در دوره صفوی به سبب کم‌توجهی پادشاهان به شاعران، شعر و ادب فارسی مانند دیگر رشته‌ها پررونق نبود اما علم تاریخ مورد توجه قرار داشت و افراد زیادی به ثبت و نگارش وقایع تاریخی می‌پرداختند. کتاب‌های تاریخی ارزشمندی از این دوره به جا مانده است.

هنر : در زمان صفویان، ذوق و استعداد هنری ایرانیان شکوفا شد و هنرمندان بزرگی در رشته‌های مختلف هنری از جمله نقاشی، خوشنویسی، کتاب‌آرایی* و خاتم‌کاری شهرت یافتند. این هنرمندان خوش‌ذوق، آثار بسیار زیبا و نفیسی از خود به یادگار گذاشته‌اند.

نمونه‌ای از خط نستعلیق میرعماد حسنی
قزوینی، خوشنویس مشهور عصر صفوی

تندیس میرعماد در میدانی به نام او در شهر قزوین

جشن‌ها و آیین‌ها : در زمان حکومت صفوی، جشن‌ها و آیین‌ها با شکوه و عظمت برگزار می‌شدند. در آن زمان، مردم علاوه بر نوروز و دیگر جشن‌های باستانی، اعیاد اسلامی مانند قربان، فطر و غدیر را نیز گرامی می‌داشتند. آیین سوگواری امام حسین (علیه السلام) هم به‌طور گسترده در سراسر کشور به شیوهٔ روضه‌خوانی، سینه‌زنی و تعزیه* برگزار می‌شد. برای این جشن‌ها و آیین‌ها، تأثیر مهمی در افزایش همدلی و هم‌بستگی مردم داشت.

مراسم جشن نوروز

«مقدمهٔ نوروز چنین است که در میدان‌های عمومی با نقاره، شیپور و سنج از نیمه‌شب تا ظهر نوازندگی می‌کنند. پس از آن مردم... با هیاهو و خوشحالی به مساجد، میدان‌ها و ساختمان‌های عمومی روی می‌آورند؛ همه به هم تبریک می‌گویند، همه جا پر از شادی و سرزندگی است؛ بازی می‌کنند، سر به سر هم می‌گذارند، صحبت می‌کنند... شعرا و هنرپیشگان عرض هنر می‌نمایند؛ در جلسات و دسته‌های مذهبی شرکت می‌جویند تا اینکه روز به پایان می‌رسد و آنگاه، هرکس در چهاردیواری خود دنبال جشن و شادی را می‌گیرد و بخشی از شب را به شادی و خوشی در جمع خویشان و کسان خود می‌گذرانند.»
منبع : سفرنامه گمپفر، ۱۳۶۳، ص ۱۸۴

فعالیت

۴- متن را بخوانید. مراسم جشن و شادی در عصر صفوی را با روزگار کنونی از جنبه‌های مختلف (شیوهٔ برگزاری، محل جشن و ...) مقایسه کنید.

قزلباش: واژه‌ای ترکی به معنای سرخ‌سر (سر سرخ)، لقب اعضای ایل‌های ترک که طرفدار خانقاه شیخ‌صفی بودند و به شاه اسماعیل صفوی برای رسیدن به حکومت کمک کردند. این افراد کلاه‌های سرخ‌رنگی بر سر می‌گذاشتند و به همین دلیل، به قزلباش معروف شدند. آنان با جان و دل از رهبر خود، شاه اسماعیل، فرمان می‌بردند و اعتقاد داشتند که او برای انجام یک وظیفه مقدس جهاد کرده است.

کتاب‌آرایی: هنر کتاب‌آرایی از چند هنر تحریر (خط)، تذهیب، تصویرگری و جلدآرایی کتاب ترکیب شده و از گذشته دور در ایران رواج داشته است.

تعزیه: نمایشی مذهبی که سنت آن به شیعیان ایران متعلق است. محور اصلی این نمایش واقعه کربلا و مصیبت‌های اهل بیت علیهم‌السلام است.

به کار بندیم

- ۱- تصاویر و کارت‌پستال‌هایی از میدان نقش جهان اصفهان تهیه کنید و با خود به کلاس بیاورید. بناهای اصلی این مجموعه تاریخی را مشخص کنید و کارکرد هر یک از بناها و خود میدان را توضیح دهید.
- ۲- با رجوع به پایگاه اینترنتی شبکه رشد به نشانی www.roshd.ir درباره جشن نوروز و عزاداری امام حسین علیه‌السلام در دوره صفویه اطلاعاتی گردآوری کنید و آنها را به شکل یک روزنامه دیواری ارائه دهید.

ایران از عهد نادرشاه تا ناصرالدین شاه

فصل

پس از سقوط صفویان، تغییرات زیادی در اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران پدید آمد. در دوره نادرشاه افشار، دوباره وحدت سیاسی در ایران شکل گرفت اما پس از او، بار دیگر کشور ما به صحنه جنگ مدعیان حکومت تبدیل شد. در دوره کریم خان زند مدتی امنیت و آرامش برقرار بود اما پس از مرگ او جنگ و ستیز برای به دست گرفتن قدرت آغاز شد. پس از روی کار آمدن قاجاریه، آقا محمدخان کوشید ایران را متحد و یکپارچه کند اما جانشینان او نتوانستند در برابر هجوم کشورهای قدرتمند، از کشور ما حفاظت و دفاع کنند. مردم ایران برای رهایی از این اوضاع به مبارزه دست زدند و کارهایی انجام دادند.

شما با مطالعه این فصل و انجام دادن فعالیت‌های آن به پاسخ پرسش‌های زیر پی می‌برید :

- ۱- اوضاع سیاسی ایران در دوران سلسله‌های افشاریه، زندیه و قاجاریه چگونه بوده است؟
- ۲- هجوم نظامی روسیه و انگلستان به ایران در دوره قاجار چه آثار و نتایجی داشته است؟
- ۳- پیامدهای مداخله و نفوذ سیاسی و اقتصادی روسیه و انگلستان در ایران چه بوده است؟
- ۴- مردم ایران برای مقابله با مشکلات داخلی و رهایی از نفوذ و دخالت سیاسی و اقتصادی بیگانگان چه کارهایی انجام داده‌اند؟

تلاش برای حفظ استقلال و اتحاد سیاسی ایران

در پی تسلط افغان‌ها بر اصفهان و برکناری و قتل شاه سلطان حسین صفوی، ایران گرفتار تجزیه و تفرقه شد. افغان‌ها توان حکومت بر سراسر ایران را نداشتند. به همین دلیل، در گوشه و کنار کشور افرادی مدعی حکومت شدند. روسیه و عثمانی نیز با استفاده از آشفتگی اوضاع، قسمت‌هایی از شمال و غرب ایران را اشغال کردند.

افشاریه : حکومت ناپایدار

در چنین شرایطی، نادر که سرداری از ایل افشار بود با سپاهیان، نخست افغان‌ها را سرکوب و تار و مار کرد و سپس نیروهای روسیه و عثمانی را از ایران بیرون راند. نادر پس از این پیروزی‌ها، بر تخت شاهی نشست. بدین ترتیب، سلسله افشاریه پایه‌گذاری شد.

صحنه رزم نادر با دشمنان

بیشتر دوره دوازده ساله پادشاهی نادر به نبرد با بیگانگان و فرونشاندن شورش‌های داخلی گذشت. نادرشاه در تعقیب گروهی از افغان‌های شورشی که به هندوستان گریخته بودند، به آن کشور لشکر کشید. او تا دهلی پیش رفت و با غنیمت‌های بسیار به کشور بازگشت. نادرشاه کوشید ایران را به کشوری یکپارچه و قدرتمند تبدیل کند، کشوری که بتواند از استقلال خود در برابر دشمنان دفاع کند. وی از موقعیت حساس خلیج فارس و اهمیت نیروی دریایی آگاه بود؛ از این رو، برای تأسیس نیروی دریایی ایران در خلیج فارس، کارهایی انجام داد اما این کارها با مرگ او متوقف شد.

در سال‌های پایانی حکومت نادر، نافرمانی‌ها و شورش‌های پیاپی تأثیر روانی نامطلوبی بر او گذاشت. او که به اطرافیان و سرداران خود بدگمان شده بود، به رفتارهای خشونت‌آمیز و بی‌رحمانه روی آورد. در نتیجه، فرماندهان سپاه نادرشاه که از جان خود می‌ترسیدند، او را به قتل رساندند. به دنبال قتل نادرشاه، ایران بار دیگر به صحنه جنگ حاکمان محلی و سران ایل‌ها تبدیل شد.

قلمرو ایران در زمان شاه افشار

○ فعالیت

۱- با مطالعه درس و راهنمایی دبیر خود، دلایل و عوامل مهم نابسامانی اوضاع اجتماعی و اقتصادی ایران در دوران افشاریه را بررسی و تحلیل کنید.

زندیه : آرامش و آسایش گذرا

کریم خان زند؛ وکیل‌الزعمای

سرانجام، کریم‌خان از ایل زندیه، با پیروزی بر دیگر مدعیان حکومت، برای مدتی به درگیری‌ها و نزاع‌های داخلی پایان بخشید. او حکومت بخش بزرگی از ایران به جز خراسان را به دست گرفت و سلسله زندیه را بنیان گذاشت. کریم‌خان به جای عنوان شاه، لقب وکیل‌الزعمای، یعنی نماینده مردم، را برای خود برگزید. او با ملایمت و مهربانی با مردم رفتار می‌کرد، به صلح، آسایش و آرامش عمومی اهمیت می‌داد و می‌کوشید از بروز ناامنی و شورش‌های داخلی جلوگیری کند.

دوران فرمانروایی کریم خان سی سال طول کشید. در این دوران، ثبات و آرامش نسبی در سراسر کشور به وجود آمد و در نتیجه، اوضاع اجتماعی و اقتصادی بهتر شد. بناهای مهمی مانند بازار وکیل، مسجد وکیل، حمام وکیل و ارگ کریم خان در شیراز، پایتخت زندیه، ساخته شد و فعالیت‌های علمی و فرهنگی در آن شهر رونق گرفت. با مرگ کریم خان زند، افراد خاندان او برای کسب قدرت با یکدیگر درگیر شدند و بار دیگر جنگ داخلی کشور را فرا گرفت.

قلمرو ایران در زمان زندیه

آقامحمدخان

قاجاریه : گسترش نفوذ و دخالت کشورهای استعمارگر

ایل قاجار یکی از ایل‌های ترک تبار ایران بود. آقامحمدخان، پسر یکی از رؤسای این ایل، پس از مرگ کریم خان تلاش برای رسیدن به حکومت را آغاز کرد. او پس از مدتی جنگ و گریز، لطفعلی خان زند، آخرین فرمانروای زندیه را شکست داد و به قتل رساند. همچنین، مردم کرمان را به دلیل پناه دادن به لطفعلی خان، بی‌رحمانه مجازات کرد. آقامحمدخان با لشکرکشی‌های پیاپی بر سراسر ایران مسلط شد و حکومت قاجار را بنیان گذاشت و تهران را به پایتختی خود انتخاب کرد.

○ فعالیت

- ۲- شیوه به قدرت رسیدن سلسله‌های افشاریه، زندیه و قاجاریه چه شباهتی به هم دارد؟
- ۳- به نظر شما، آقا محمدخان در انتخاب تهران به پایتخت به چه نکته‌هایی توجه داشته است؟

قلمرو ایران در اوایل حکومت قاجاریه

فتحعلی شاه

آقامحمدخان مردی تندخو و بی رحم بود و سرانجام به دست خدمتکارانش کشته شد. پس از او برادرزاده اش فتحعلی شاه، به قدرت رسید. دوره حکومت فتحعلی شاه، هم زمان با آغاز نفوذ و دخالت گسترده کشورهای روسیه، انگلستان و فرانسه در ایران بود.

با انقلاب صنعتی، نیروی ماشین جایگزین نیروی انسان در تولید و حمل و نقل شد.

اوضاع اروپا: در فاصله سقوط صفویه تا روی کار آمدن

قاجاریه، اوضاع کشورهای اروپایی تغییر کرده بود. یکی از دلایل عمده این تغییر، انقلاب صنعتی بود که از انگلستان آغاز شد و در دیگر کشورهای اروپایی گسترش یافت. در نتیجه این انقلاب، نیروی ماشین و ابزارهای صنعتی جای نیروی انسان و ابزارهای دستی را در تولید گرفت. از این رو، سرعت و میزان تولید افزایش یافت. انقلاب صنعتی موجب شکوفایی اقتصادی و افزایش قدرت نظامی و سیاسی کشورهای اروپایی شد و توجه آنها را به کشورهایی که مواد اولیه یا بازار مصرف مناسبی داشتند، جلب کرد. به این ترتیب، بیشتر این کشورها فعالیت‌ها و رقابت‌های استعماری خود را افزایش دادند.

فعالیت

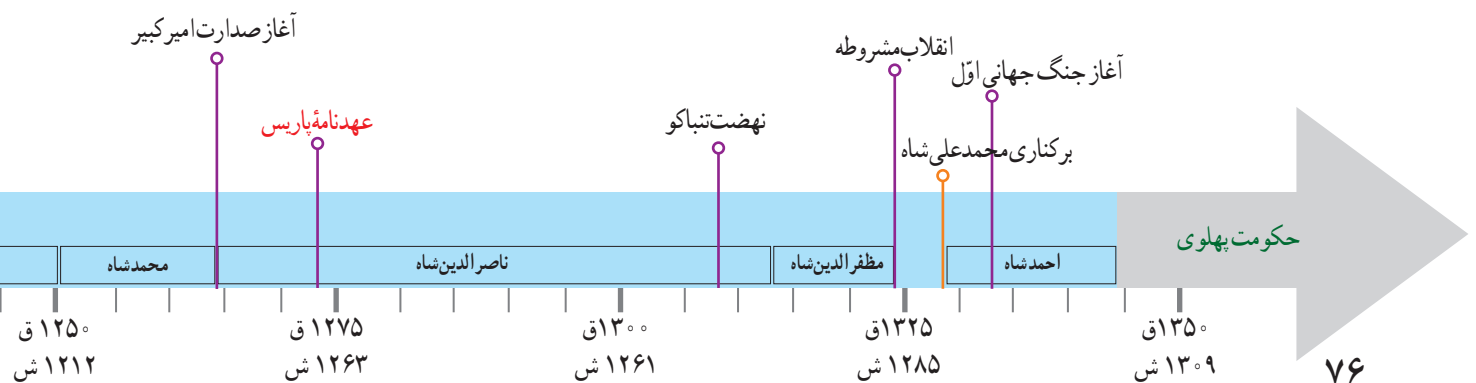
۴- درباره چگونگی تأثیر انقلاب صنعتی بر افزایش قدرت نظامی و سیاسی کشورهای اروپایی، در کلاس بحث و گفت‌وگو کنید.

حمله روسیه به ایران: روسیه تا پیش از فرمانروایی پترکبیر* کشوری ضعیف و عقب‌مانده بود اما در نتیجه برنامه‌ها و

فعالیت‌های او به کشوری قدرتمند و استعمارگر تبدیل شد. پس از آن نیز با حمله به کشورهای همسایه، قلمرو خود را گسترش داد. یکی از اهداف استعماری این کشور، رسیدن به آب‌های خلیج فارس و اقیانوس هند بود.

در زمان فتح‌علی‌شاه، روسیه با ارتشی مجهز به سلاح‌های جدید و آشنا با فنون جنگی تازه به قلمرو ایران در قفقاز حمله کرد. سپاه ایران که از جنگاوران ایل‌های مختلف تشکیل شده بود، با سلاح‌های ابتدایی به مقابله با نیروهای متجاوز روس پرداخت. سرانجام پس از ده سال جنگ نابرابر، روسیه پیروز شد و عهدنامه گلستان را به ایران تحمیل کرد. به موجب این عهدنامه، ایالت‌های گرجستان و داغستان و شهرهای باکو و گنجه از حاکمیت ایران خارج شدند و تحت حاکمیت روسیه قرار گرفتند.

مردم ایران که از عهدنامه گلستان ناخشنود بودند، با فتوای علما برای آزاد کردن سرزمین‌های اشغالی بسیج شدند. سپاه ایران که از جنگاوران ایل‌ها و نیروهای داوطلب مردمی تشکیل شده بود، به سرعت مناطق اشغال شده را آزاد کرد. روسیه با تمام قوا و تجهیزات

نبت نام داوطلبانه ایرانیان برای دفاع از میهن خود

خود وارد جنگ شد و با شکست دادن سپاه ایران، **عهدنامه ترکمان چای** را — که ننگین تر از قرارداد گلستان بود — به کشور ما تحمیل کرد. بر اساس این قرارداد، سرزمین‌های ایرانی شمال رود ارس به تصرف روسیه درآمد؛ ایران از داشتن کشتی جنگی در دریای مازندران محروم گردید و مجبور به پرداخت غرامت شد.

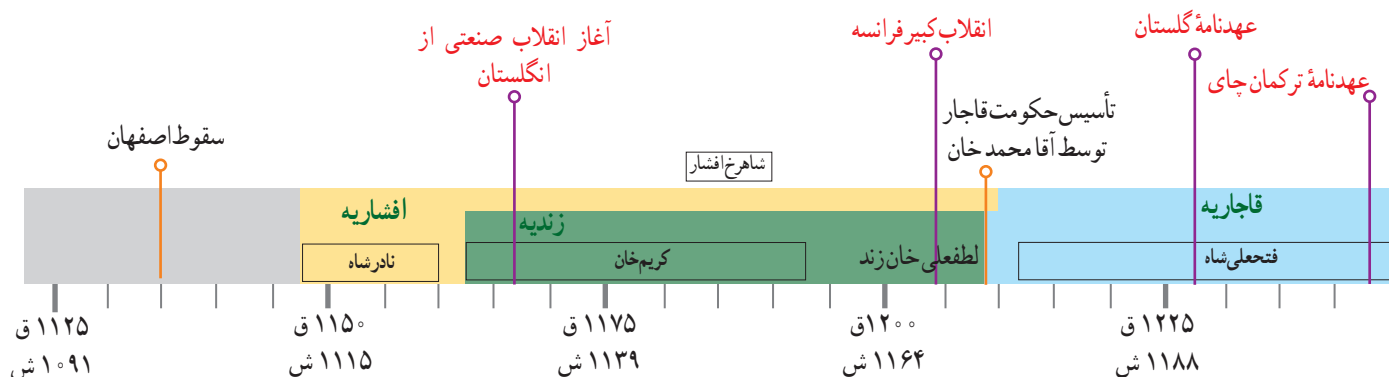
اهداف و برنامه‌های استعماری انگلستان در ایران

در اوایل دوره قاجار، مهم‌ترین مستعمره انگلستان یعنی هندوستان، با ایران همسایه بود. حفظ این مستعمره برای انگلستان اهمیت حیاتی داشت؛ بنابراین، یکی از هدف‌های اصلی انگلستان از برقراری ارتباط با حکومت قاجار این بود که نگذارد کشورهای رقیب از طریق ایران به هندوستان دسترسی پیدا کنند.

در زمان فتحعلی‌شاه، چند عهدنامه میان ایران و انگلستان بسته شد و در آنها حکومت قاجار تعهد کرد که به هیچ کشوری اجازه ندهد از خاک ایران به هندوستان لشکرکشی کند. در عوض، انگلیسی‌ها نیز متعهد شدند که در صورت حمله کشورهای دیگر به ایران، به حکومت قاجار کمک‌های مالی و نظامی کنند. البته، انگلستان در طول جنگ‌های روسیه با ایران، به تعهدات خود عمل نکرد. حتی در دوران محمدشاه و ناصرالدین‌شاه با لشکرکشی به خلیج فارس و حمله به جزایر و بنادر ایران، حکومت قاجار را مجبور کرد که به جدایی افغانستان از ایران رضایت دهد. انگلیسی‌ها ناصرالدین‌شاه را نیز وادار کردند که با جدایی قسمت شرقی سیستان و بلوچستان از ایران موافقت کند. علاوه بر اینها، تعدادی از جزایر ایرانی خلیج فارس را اشغال و به پایگاه نظامی خود تبدیل کردند.

فعالیت

- ۵- با مطالعه درس، دلایل شکست‌های ایران از روسیه را استخراج کنید.
- ۶- هدف دولت انگلستان از جدا کردن افغانستان و بخش شرقی سیستان و بلوچستان از ایران چه بود؟
- ۷- کاربرگه شماره (۹) را انجام دهید.

در جست و جوی پیشرفت و رهایی از سلطه خارجی

شکست‌های نظامی و سیاسی از روسیه و انگلستان در دوره قاجار نتایج زیانباری برای کشور ما داشت اما ایرانیان را متوجه پیشرفت‌های علمی و صنعتی کشورهای اروپایی کرد. به علاوه برخی از سیاستمداران، اندیشمندان و عالمان دینی برای جبران عقب‌ماندگی ایران به چاره‌جویی پرداختند و برای حفظ استقلال و پیشرفت کشور خود کارهایی انجام دادند.

تلاش برای نوسازی و اصلاح امور کشور

عباس میرزا، ولیعهد فتحعلی‌شاه و فرمانده سپاه ایران، در جریان جنگ با روسیه متوجه پیشرفت‌های علمی، صنعتی و نظامی آن کشور و دیگر کشورهای اروپایی شد. او پی برد که با وجود تعداد زیاد سپاهیان ایران و دلاوری و فداکاری آنها، روس‌ها به دلیل برخورداری از دانش و تجهیزات پیشرفته نظامی پیروز شدند. عباس میرزا سپس، به این نتیجه رسید که باید تغییراتی در کشور ایجاد کند. یکی از اقدامات عباس میرزا برای پیشرفت ایران، فرستادن افرادی به انگلستان برای فراگیری علوم و فنون جدید بود. این افراد برای تحصیل در رشته‌های فنی، نظامی و پزشکی به اروپا رفتند و به تدریج زمینه آشنایی ایرانیان را با دستاوردهای تمدن اروپا فراهم آوردند. عباس میرزا همچنین برای آگاهی از اوضاع کشورهای اروپایی، دستور داد کتاب‌هایی را در موضوع تاریخ آن کشورها به فارسی ترجمه کنند. در آن دوره صنعت چاپ تازه به ایران راه یافته بود. عباس میرزا پیش از آنکه بر تخت شاهی بنشیند، از دنیا رفت و فتحعلی‌شاه، پسر عباس میرزا - محمد میرزا - را به ولیعهدی برگزید.

عباس میرزا

روزنامه کاغذ اخبار اولین روزنامه ایرانی

بود که توسط میرزا صالح شیرازی منتشر شد.

میرزا صالح شیرازی از جمله افرادی بود که

به دستور عباس میرزا در انگلستان تحصیل کرده

بود.

۱- الف) چرا عباس میرزا به فکر نوسازی و اصلاح کشور افتاد؟
ب) عباس میرزا برای پیشرفت ایران چه کارهایی انجام داد؟

میرزا تقی خان امیرکبیر یکی دیگر از کسانی بود که در دوره قاجار، کارهای جدی و مؤثری برای نوسازی و اصلاح امور ایران انجام داد. ناصرالدین شاه در ابتدای سلطنتش، امیرکبیر را به صدراعظمی منصوب کرد و در اداره کشور به او اختیار کامل داد. در آن زمان، حکومت قاجار با مشکلات بزرگی از قبیل شورش در ایالت‌ها، دخالت‌های خارجی، بی‌نظمی و اختلال امور کشوری و لشکری و خالی بودن خزانه روبه‌رو بود.

امیرکبیر پس از برقرار کردن امنیت و آرامش، اقداماتی را برای نوسازی تشکیلات حکومتی و مبارزه با مفاسد اداری و اقتصادی آغاز کرد. او در سیاست خارجی، توجه ویژه‌ای به حفظ استقلال کشور داشت و درصدد قطع نفوذ روسیه و انگلستان در ایران بود. یکی از مهم‌ترین اقدامات امیرکبیر، تأسیس مدرسه دارالفنون بود. او که فرستادن دانشجویان به اروپا را کافی نمی‌دانست، تصمیم گرفت مدرسه‌ای به سبک مدرسه‌های اروپایی در ایران تأسیس کند تا تعداد بیشتری از ایرانیان علوم و فنون جدید را بیاموزند. او همچنین معلمانی را از کشورهای جز روسیه و انگلیس (مثلاً از اتریش) برای تدریس در مدرسه دارالفنون استخدام کرد. مدرسه دارالفنون مدتی پس از برکناری امیرکبیر و چند روز پیش از قتل او شروع به کار کرد.

امیرکبیر

ناصرالدین شاه قاجار

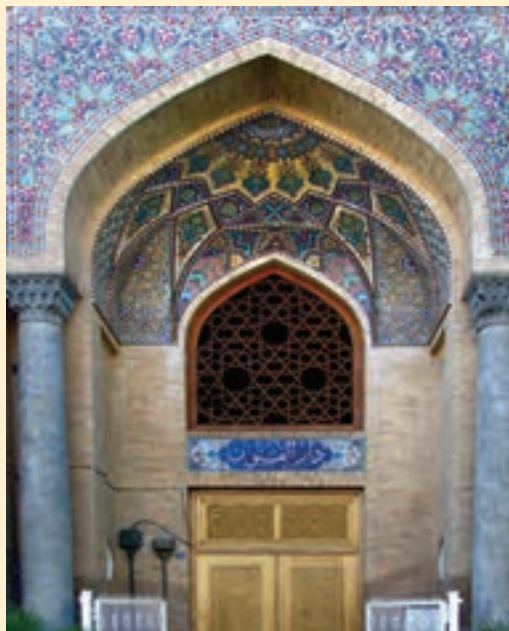
سرانجام، ناصرالدین شاه بر اثر توطئه درباریان و افراد سودجو، دستور قتل امیرکبیر را داد و ایران را از خدمات ارزشمند او محروم کرد.

میرزا تقی‌خان امیرکبیر به سال ۱۲۲۲ق در فراهان از توابع اراک متولد شد. او به خاطر هوش و استعداد کم‌نظیرش از همان دوران نوجوانی مورد توجه ابوالقاسم قائم‌مقام فراهانی (وزیر عباس میرزا و صدراعظم محمدشاه) قرار گرفت و به خدمت دولت درآمد. میرزا تقی‌خان در دوران حکومت محمدشاه، چندین مأموریت سیاسی را در کشورهای روسیه و عثمانی انجام داد و از نزدیک با کارهایی که دولت‌های روسیه و عثمانی برای نوسازی و اصلاح امور کشورهای خود انجام داده بودند، آشنا شد.

سایر اصلاحات امیرکبیر :

- * منع رشوه‌خواری و پیشکش گرفتن توسط مقام‌ها و کارکنان دولت و تعیین حقوق برای آنان؛
- * منع فروش حکومت ایالت‌ها (پیش از آن، حکومت ایالت‌ها را به کسانی که پول بیشتری پرداخت می‌کردند، می‌فروختند)؛
- * کاهش حقوق و مستمری شاه، شاهزادگان، درباریان و...؛
- * اصلاح قوانین مالیاتی و وادار کردن زمین‌داران بزرگ (درباریان و صاحب‌منصبان برجسته دولتی) به پرداخت مالیات؛
- * تلاش برای ایجاد سپاه منظم و تأسیس کارخانه اسلحه‌سازی؛
- * اعزام عده‌ای به اروپا برای فراگرفتن فنون و حرفه‌های نو و احداث کارخانه‌های جدید؛
- * اصلاح امور قضایی و توجه جدی به برقراری عدالت و رعایت حقوق مردم؛
- * منع شکنجه متهمان؛
- * احترام به حقوق اقلیت‌های دینی؛
- * انتشار روزنامه و قایع‌اتفاقیه؛
- * ترجمه کتاب‌های اروپایی و توسعه چاپخانه؛
- * ساختن بیمارستان؛ مقابله با بیماری‌های مُسری مانند آبله و وبا؛
- * سنگفرش کردن خیابان‌ها؛
- * راه‌اندازی چاپارخانه و پست جدید؛
- * ایجاد تذکره‌خانه (اداره گذرنامه)؛ بنای بازار و تیمچه و سرای امیر در تهران.

مدرسه دارالفنون در تهران، نخستین مدرسه عالی یا دانشگاه ایرانی است که در سال ۱۲۶۸ق افتتاح شد و بیش از صد دانشجو در رشته‌های مهندسی، پزشکی و جراحی، فیزیک، شیمی، داروسازی، معدن‌شناسی، توپخانه، پیاده‌نظام و سواره‌نظام در آن مشغول تحصیل شدند. تاریخ و جغرافیا از جمله درس‌های عمومی این رشته‌ها بود.

- ۲- الف) انگیزه و اهداف امیرکبیر از اقدامات اصلاحی چه بود؟
- ب) چرا امیرکبیر مدرسه دارالفنون را تأسیس کرد؟
- پ) به نظر شما، چرا امیرکبیر بر استخدام نکردن معلمان و استادان روسی و انگلیسی در مدرسه دارالفنون، اصرار می‌کرد؟
- ۳- چند مورد از اقدامات امیرکبیر را در زمینه حقوق شهروندی و توسعه علمی و فرهنگی بنویسید.
- ۴- به نظر شما با توجه به اصلاحات امیرکبیر، چرا شاهزادگان و درباریان قاجار برای برکناری و قتل امیرکبیر توطئه کردند؟

گسترش مدرسه‌های جدید: یکی از نتایج آشنایی ایرانیان با تمدن اروپایی در دوره قاجار، ایجاد مدرسه‌های جدید بود. تا اواخر حکومت ناصرالدین‌شاه، سوادآموزی در مکتب‌خانه‌ها انجام می‌گرفت، اما به تدریج، افرادی پیش‌گام تأسیس مدرسه‌هایی به سبک اروپایی در ایران شدند؛ از جمله میرزا حسن رشیدی که در بیروت و استانبول با این نوع آموزشگاه‌ها و شیوه فعالیت آنها آشنا شده بود. او در زادگاهش تبریز و شهرهای مشهد، تهران و قم چندین مدرسه جدید تأسیس کرد. پس از آن بر تعداد این مدرسه‌ها در ایران افزوده شد.

تصویری از کلاس مدارس جدید در دوره قاجار؛

در مدارس جدید، دانش‌آموزان در دوره ابتدایی درس‌هایی از قبیل قرآن، شرعیات، فارسی، دیکته، حساب، نصاب (مقدمه زبان عربی) و هندسه می‌آموختند. در دوره متوسطه نیز همین دروس به اضافه فیزیک، شیمی، ریاضی، جبر، مثلثات، طب، زبان فرانسه، تاریخ و جغرافیا توسط معلمان که اغلب فارغ‌التحصیل دارالفنون و یا تحصیل‌کرده اروپا بودند، تدریس می‌شدند.

عکسی از مکتب‌خانه‌ای در اصفهان، در دوره قاجار

در مکتب‌خانه، شاگردان پس از آموختن الفبای عربی به روخوانی قرآن می‌پرداختند. سپس کتاب‌های گلستان و بوستان سعدی و دیگر آثار ادبی و تاریخی را می‌خواندند و نوشتن را می‌آموختند. مکتب‌دار اصول و فروع دین و احکام دینی را نیز به کودکان یاد می‌داد.

مبارزه با نفوذ و سلطه اقتصادی بیگانگان

کشورهای روسیه و انگلستان علاوه بر اینکه بخش‌های پهنای از خاک ایران را از آن جدا کردند، برای نفوذ اقتصادی در کشور ما به رقابت پرداختند. آنها در دوره ناصرالدین‌شاه به امتیازهای اقتصادی* مهمی مانند تأسیس بانک، استخراج معادن نفت، بهره‌برداری از جنگل و شیلات در ایران دست یافتند. صنعت و بازرگانی کشور ما با واگذاری این امتیازها آسیب‌های فراوانی دید. شرکت‌های بازرگانی خارجی در بیشتر شهرهای ایران شعبه‌هایی تأسیس کردند و به خرید و فروش مشغول شدند. این شرکت‌ها معمولاً کالاهای اروپایی را بدون پرداخت حقوق گمرکی و یا با حقوق گمرکی بسیار ناچیزی وارد کشور می‌کردند. تولیدکنندگان و بازرگانان ایرانی چون نمی‌توانستند با این شرکت‌ها رقابت کنند، روزه‌روز ضعیف‌تر و دچار ورشکستگی شدند. فعالیت شماره ۳ به کار بیندیم را انجام دهید.

مردم مسلمان ایران می‌دانستند که واگذاری امتیازهای اقتصادی به روسیه و انگلستان موجب تسلط هرچه بیشتر بیگانگان بر منابع ثروت و بازار کشورشان می‌شود. بنابراین، با واگذاری برخی از این امتیازها، مخالفت کردند.

میرزای شیرازی

نهیضت* تنباکو: نهضت تنباکو یکی از گسترده‌ترین جنبش‌های اجتماعی بود

که در اعتراض به واگذاری امتیازهای اقتصادی به بیگانگان شکل گرفت.

در دوره ناصرالدین‌شاه، توتون و تنباکو از عمده‌ترین محصولات کشاورزی ایران بود. در آن زمان یک نفر انگلیسی به نام تالبوت با پرداخت رشوه به درباریان، امتیاز انحصاری خرید و فروش توتون و تنباکوی ایران را به مدت پنجاه سال به دست آورد. براساس این امتیاز، ایرانیان نمی‌توانستند محصول توتون و تنباکوی خود را به کسی غیر از او بفروشند. در مقابل، تالبوت نیز تعهد کرده بود که هر سال ۱۵۰۰۰ لیره انگلیس به همراه یک چهارم سود سالانه خود را به حکومت ایران پرداخت کند.

مردم و به ویژه بازرگانان با آگاهی از نتایج زیانبار این امتیاز، در شهرهای مختلف

شروع به اعتراض و مخالفت کردند. روحانیان در صف مقدم این اعتراض قرار گرفتند و

خواهان لغو امتیاز تنباکو شدند. ناصرالدین‌شاه به خواسته مخالفان اعتنایی نکرد و آیت‌الله میرزا حسن شیرازی، مرجع تقلید شیعیان در سامرا، در حمایت از نهضت، استفاده از توتون و تنباکو را حرام اعلام کرد. این حکم شرعی سبب شد که مردم و حتی کارکنان کاخ ناصرالدین‌شاه، قلیان‌ها را بشکنند و از مصرف توتون و تنباکو خودداری کنند. با اوج گرفتن نهضت، ناصرالدین‌شاه مجبور شد امتیاز را لغو کند و غرامت و خسارت نیز به تالبوت بپردازد. نهضت تنباکو نخستین حرکت جدی مردم ایران برای رهایی از نفوذ و سلطه خارجی و ایستادگی در برابر ستم داخلی بود و پیروزی آن حس اعتماد به نفس و روحیه مقاومت و مبارزه را در مردم تقویت کرد.

○ فعالیت

۵- الف) دلیل اصلی شکل‌گیری نهضت تنباکو چه بود؟

ب) موفقیت نهضت تنباکو از نظر سیاسی و اجتماعی چه اهمیتی داشت؟

اداره تلگرافی دولت علیه ایران

بر حسب امر قَدَر قَدَر بندگان اعلیحضرت اقدس همایون شاهنشاهی روحنا و روح العالمین فداء ابلاغ می‌شود. بنا به مرحمت و رأفت همایونی نسبت به عموم ممالک محروسه بعد از اینکه معلوم شد که عمل انحصار تنباکو و منوئل آن بر عموم اهالی قدری شاق است و از خاکپای اقدس همایون مستدعی معافی و موقوفی آن شدند برای آسایش خاطر عموم اهالی و رعایا و تکمیل مزید دعاگویی وجود مبارک این انحصار را در تمام ممالک محروسه ایران از امروز موقوف و متروک فرمودند و ضرر و خسارت کمپانی را از مَمَر دیگری معین و مقرر خواهند فرمود که به مرور به کمپانی پرداخته خواهد شد. از تاریخ این تلگراف به بعد عموم اهالی از علما و اعیان و تجار و عموم اطلاع می‌دهد که تنباکو و توتون و عموم اجناس دخانیه خودشان را به هر کس و به هر قیمت و هر نحو که میل خودشان باشد بیع و شری نمایند و ابتدا به مأمورین و کسان اداره دخانیه اگرچه رئیس آنها یقیناً اطلاع داده است شما هم اطلاع بدهید که حکم از این قرار است و ضمناً به موجب امر همایونی روحنا فدا تأکید می‌شود مبدا نسبت به مأمورین آنها خلاف قاعده و خلاف احترامی شود که موجب تنبیه و سیاست شدید خواهد شد. مردم هم خودشان را از این زحمت و تحمیل آسوده دانسته به دعاگویی وجود مسعود همایونی و به شکرگزاری مراجع کامله همایون خسروانه بیفزایند و بعضی حرکات جاهلانه را به کلی موقوف نمایند و عرایض شکرانه علمای اعلام به خاکپای مبارک برسد. به تاریخ ۱۷ شهر جمادی الاولی ۱۳۰۹ امین السلطان [صدراعظم]

واژگان سند

قَدَر قَدَر : بلند مرتبه	منوئل : انحصاری
ممالک محروسه : سرزمین‌های حفاظت و حراست شده	معافی : عفو کردن، لغو کردن
یک پادشاه	موقوفی : بازداشتن، لغو کردن
شاق : کار دشوار و سخت	مَمَر : محل درآمد
مستدعی : درخواست شده	بیع و شری : خرید و فروش

فعّالیت

- ۶- با راهنمایی دبیر خود متن سند را در کلاس بخوانید و به پرسش‌های زیر پاسخ دهید :
- (الف) این فرمان توسط چه کسی صادر و توسط چه کسی به مردم ابلاغ شد؟
- (ب) چرا ناصرالدین شاه امتیاز توتون و تنباکو را لغو کرد؟
- (پ) لغو این امتیاز چه سودی برای مردم داشت؟
- (ت) در چه تاریخی امتیاز لغو شد؟
- (ث) وقتی متن این سند را می‌خوانید چه نکته‌هایی شما را بیشتر به فکر وامی‌دارد یا توجه شما را جلب می‌کند؟

پتر کبیر : پتر اوّل امپراتور (تزار) نامدار و معروف روسیه که از ۱۶۸۲ تا ۱۷۲۵ م/ ۱۰۹۳-۱۱۳۷ ق (هم‌زمان با سال‌های پایانی سلسله صفوی) بر آن کشور حکومت می‌کرد. او با نوسازی ارتش روسیه به سبک ارتش‌های اروپایی، روسیه را به کشوری قدرتمند و پهناور تبدیل کرد.

امتیاز اقتصادی : اجازه فعالیت اقتصادی و یا واگذاری حق بهره‌برداری از منابع طبیعی و معدنی به افراد یا شرکت‌های داخلی یا خارجی.

نهضت : برخاستن، به حرکت درآمدن و قیام برای رسیدن به مقاصد سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی معین.

به کاربندیم

- ۱- با مراجعه به پایگاه اینترنتی شبکه رشد به نشانی www.roshd.ir و یا کتاب‌هایی درباره زندگی و خدمات میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی، خلاصه‌ای از زندگی‌نامه او را تهیه کنید و در کلاس بخوانید.
- ۲- پرس‌وجو کنید که آیا در شهر یا روستای محل زندگی شما آثاری از دوره قاجار باقی مانده است. در صورت وجود چنین آثاری، درباره یکی از آنها گزارشی به همراه عکس تهیه و به کلاس ارائه کنید.
- ۳- با مطالعه متن به پرسش‌های زیر پاسخ دهید.

«تعداد دستگاه‌های بافندگی دستی شیراز که در اوایل حکومت قاجار ۵۰۰ واحد بود، حدود ۶۰ سال بعد به ۱۰ واحد کاهش یافت که آنها هم پارچه‌های زیر و خشن می‌بافتند. در همان دوره، تعداد کارگاه‌های حریربافی اصفهان نیز از ۱۲۵۰ واحد به ۱۲ واحد رسید و مردم آن شهر، مصرف کننده پارچه‌های نخی کارخانه‌های انگلستان شدند».

منبع : مقاومت شکننده، تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا انقلاب اسلامی، تألیف جان فوران، ترجمه احمد تدین، ناشر : رسا،

۱۳۷۷ ش، ص ۱۹۶.

- الف) دلیل کاهش تعداد کارگاه‌های بافندگی در دو شهر شیراز و اصفهان چه بوده است؟
- ب) به نظر شما، کاهش تعداد کارگاه‌های بافندگی در دوره قاجار، از نظر اقتصادی چه آثار و نتایجی برای مردم ایران داشت؟
- ج) از این موضوع تاریخی برای اقتصاد کشور در شرایط کنونی چه پندی می‌توان گرفت؟

ایران در عصر مشروطه

فصل

در دوره پادشاهی مظفرالدین شاه قاجار، اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایران به دلیل مشکلات داخلی و افزایش نفوذ و دخالت روسیه و انگلستان آشفته‌تر شد. مردم ایران که در آن زمان در نتیجه روشنگری‌ها و هدایت علما و اندیشمندان آگاه‌تر و بیدارتر شده بودند، برای رهایی از آن وضع نابسامان، جنبش عظیمی به پا کردند. هدف این جنبش - که به انقلاب مشروطیت معروف شد - تغییر شیوه حکومت به منظور ایجاد امنیت، عدالت، آزادی، پیشرفت کشور و رهایی از استبداد داخلی و سلطه خارجی بود. انقلاب مشروطیت در سال ۱۲۸۵ ش/۱۳۲۴ ق به پیروزی رسید و نظام پادشاهی استبدادی در ظاهر به حکومت مشروطه تبدیل شد. اما به سبب موانع و مشکلات داخلی، دخالت‌های کشورهای خارجی و وقوع جنگ جهانی اول، انقلاب به هدف‌های اساسی خود نرسید و اوضاع ایران بدتر شد. نتیجه این حوادث، سقوط سلسله قاجار، روی کار آمدن سلسله پهلوی و آغاز دوره جدیدی در تاریخ ایران بود.

شما با مطالعه این فصل و انجام دادن فعالیت‌های آن به پاسخ پرسش‌های زیر پی می‌برید :

- ۱- انقلاب مشروطه چرا و چگونه در ایران به وجود آمد؟
- ۲- موانع و مشکلات داخلی و خارجی حکومت مشروطه در ایران چه بود؟
- ۳- تغییر حکومت قاجاریه به پهلوی چرا و چگونه صورت گرفت؟
- ۴- هدف‌ها و نتایج نهضت ملی شدن نفت ایران چه بود؟

درس ۱۳ انقلاب مشروطیت؛ موانع و مشکلات

مظفرالدین شاه

در دوره حکومت مظفرالدین شاه رویدادی بزرگ در ایران رخ داد. این رویداد انقلاب مشروطیت بود که به دنبال آن، نظام پادشاهی مشروطه جایگزین نظام پادشاهی استبدادی شد.

در نظام پادشاهی استبدادی، پادشاه از قدرت و اختیارات فراوانی برخوردار است، خواست وی در حکم قانون است و او براساس میل و اراده خود حکومت می‌کند. در مقابل، در نظام پادشاهی مشروطه قدرت و اختیارات پادشاه بر اساس قانون محدود می‌شود و اداره کشور تنها در اختیار شاه نیست و نهادهایی مانند مجلس شورا و هیئت وزیران (دولت) و در اداره کشور مشارکت و دخالت دارند.

چرا انقلاب مشروطه به وقوع پیوست؟

الف) زمینه‌های سیاسی و اقتصادی: در فصل پیش خواندید که به دلیل عقب ماندگی ایران و ناتوانی حکومت قاجار در برابر روسیه و انگلستان، سرزمین‌های پهناوری از خاک کشور ما جدا شدند. از سوی دیگر، واگذاری امتیازهای بسیار به انگلیسی‌ها و روس‌ها، علاوه بر اینکه باعث تسلط بیگانگان بر منابع ثروت اقتصادی کشور شد، ضربه شدیدی به صنعت، کشاورزی و بازرگانی ایران وارد کرد و بیکاری را در سراسر کشور گسترش داد. در این دوره با وجود فقر و بیکاری مردم، مأموران مالیاتی حکومت با بی‌رحمی از آنها مالیات طلب می‌کردند.

ب) زمینه‌های فکری و فرهنگی: عوامل فکری و فرهنگی نقش مهمی در وقوع انقلاب مشروطه داشتند.

۱- داخلی: آموزه‌های دین اسلام و مذهب شیعه مردم را به مبارزه با ظلم و تلاش برای برقراری عدالت فرا می‌خواند. مردم مسلمان ایران با درس گرفتن از قیام امام حسین (علیه السلام) - و واقعه کربلا، همواره آماده بودند که در برابر ظلم و بی‌عدالتی بایستند.

صحنه‌ای از مراسم عزاداری ماه محرم در دوره قاجار

تصویری از روزنامه‌های دوره مشروطیت

۲- خارجی: یکی دیگر از علل مهم انقلاب مشروطه، آشنایی

ایرانیان با افکار و دستاوردهای تمدن جدید اروپا بود. هم‌زمان با تأسیس حکومت قاجار، انقلاب کبیر فرانسه رخ داد. این انقلاب، باعث گسترش اندیشه آزادی‌خواهی و حکومت مشروطه در سراسر اروپا شد. در نتیجه، عده‌ای از ایرانیان که در جست‌وجوی دلایل عقب‌ماندگی ایران و پیشرفت کشورهای اروپایی بودند، متوجه نظام مشروطه و حکومت قانونمند در آن کشورها شدند. آنان سرانجام به این نتیجه رسیدند که ایران نیز با داشتن حکومت مشروطه می‌تواند در مسیر پیشرفت و ترقی قرار گیرد. این عده که اغلب تحصیل‌کردگان اروپا و مدرسه‌داران فنون بودند، و به روشنفکران معروف شدند، تلاش می‌کردند که از طریق کتاب و روزنامه، مردم را با محاسن حکومت قانون (حکومت مشروطه) و معایب حکومت استبدادی آشنا کنند.

فعالیت

۱- کاربرگه شماره (۱۰) را انجام دهید.

انقلاب مشروطه چگونه رخ داد؟

موفقیت نهضت تنباکو و در پی آن، قتل ناصرالدین‌شاه به دست میرزا رضا کرمانی، انگیزه مردم را برای مبارزه با استبداد و سلطه خارجی بیشتر کرد. مظفرالدین‌شاه، فرمانروایی نرم‌خو و ناتوان بود. در دوره پادشاهی او، سوءاستفاده و ستمگری مأموران حکومت و دخالت بیگانگان در امور کشور ادامه یافت و بر خشم و نارضایتی مردم افزود. در آن زمان، دو نفر از روحانیان مشهور تهران، آیت‌الله سید محمد طباطبایی و آیت‌الله سید عبداللّه بهبهانی، انجمنی از آزادی‌خواهان تشکیل دادند و به فکر ایجاد تغییراتی به نفع مردم افتادند.

آیت‌الله بهبهانی

آیت‌الله طباطبایی

از سوی دیگر، شرایط و زمینه‌های انقلاب مشروطیت، پیش از آن فراهم شده بود و وقوع چند حادثه نیز به آن سرعت بخشید. یکی از مهم‌ترین این حوادث، ماجرای چوب و فلک کردن بازرگانان بود. عین‌الدوله، صدراعظم مستبد مظفرالدین‌شاه، برای ترساندن مخالفان و جلوگیری از گسترش اعتراض‌ها دست به کار شد و از جمله به حاکم تهران (علاءالدوله) دستور داد به بهانه گران شدن قند، تعدادی از بازرگانان را به چوب ببندد. به دنبال این واقعه، بازار بسته شد و گروهی از علما به رهبری آیت‌الله طباطبایی به نشانه اعتراض در حرم حضرت شاه‌عبدالعظیم بست نشستند*. از جمله خواسته آنان، تأسیس عدالت‌خانه برای رسیدگی به شکایت‌های مردم و اجرای عدالت بود.

مظفرالدین‌شاه قول داد که به خواسته‌های بست‌نشینان رسیدگی کند اما چون به وعده‌های خود عمل نکرد، اعتراض‌های مردمی دوباره شروع شد. در جریان این اعتراض‌ها، طلبه جوانی به شهادت رسید و در نتیجه، تعدادی از علما این بار به نشانه اعتراض به قم مهاجرت کردند. هم‌زمان، تعدادی از مردم تهران در اعتراض به حکومت قاجار در سفارت انگلستان بست نشستند. مهم‌ترین خواسته معترضان، تشکیل مجلس شورا بود.

گروهی از معترضان که در سفارت انگلستان بست نشسته بودند.

علاوه بر علما و روشنفکران که رهبری انقلاب مشروطیت را عهده‌دار بودند، گروه‌ها و قشرهای اجتماعی مختلف مانند تجار، پیشه‌وران و کارگران نیز در این انقلاب نقش مؤثری داشتند.

سرانجام، مظفرالدین‌شاه تسلیم خواسته‌های ملت شد و در ۱۴ مرداد ۱۲۸۵ ش. فرمان مشروطه را صادر کرد. پس از آن، مجلس شورای ملی تشکیل شد و قانون اساسی مشروطه نیز تدوین و تصویب گردید. بدین ترتیب برای اولین بار کشور ما دارای قانون اساسی شد.

نمایندگان مجلس شورای ملی در اوایل عصر مشروطه

۲- الف) پس از مطالعه متن و همفکری با یکدیگر، دو مورد از عوامل موفقیت انقلاب مشروطیت را بیان کنید.
ب) چه گروه‌ها یا قشرهایی در انقلاب مشروطیت نقش مؤثری داشتند؟

محمدعلی شاه

موانع و مشکلات حکومت مشروطه

انقلاب مشروطیت با هدف برقراری حکومت قانون و رها کردن کشور از جنگ استبداد داخلی و سلطه خارجی شکل گرفت. مردم امیدوار بودند که با پیروزی این انقلاب، امنیت، عدالت، آزادی، رونق اقتصادی و رفاه عمومی فراهم شود اما حکومت مشروطه از همان ابتدای پیروزی با مشکلات مختلف داخلی و خارجی رو به رو شد و هدف‌های اصلی آن تحقق نیافت. مهم‌ترین این مشکلات عبارت بودند از:

الف) مخالفت طرفداران حکومت استبدادی: مظفرالدین‌شاه مدت

کوتاهی پس از صدور فرمان مشروطه درگذشت. محمدعلی‌شاه، جانشین او، پادشاهی مستبد بود. او با پشتیبانی دولت روسیه و حمایت طرفداران حکومت استبدادی تصمیم گرفت حکومت نوپای مشروطه را نابود سازد و نظام پادشاهی استبدادی را دوباره برقرار کند. پس از چند ماه اختلاف و درگیری موافقان و مخالفان مشروطه، به دستور محمدعلی‌شاه، مجلس به توپ بسته شد و منحل گردید.

مجاهدان مشروطه‌خواه در تبریز به رهبری ستارخان و باقرخان در برابر حکومت استبدادی محمدعلی‌شاه به پا خاستند. علمای مشروطه‌خواه نجف نیز آنان را به مقاومت در برابر شاه مستبد دعوت کردند. طرفداران مشروطه در گیلان و اصفهان با مشاهده ایستادگی مردم تبریز، روحیه گرفتند و راهی پایتخت شدند و تهران را فتح کردند. آنها پس از فتح تهران، محمدعلی‌شاه را برکنار کردند و پسر خردسالش، احمد میرزا، را به جانشینی او برگزیدند.

ستارخان و باقرخان در میان گروهی از مجاهدان مشروطه‌خواه

(شهید شیخ فضل‌الله نوری) پیش از دستگیری، به شیخ فضل‌الله پیشنهاد شد که به سفارت روسیه پناهنده شود اما او نپذیرفت و گفت: «آیا رواست که پس از هفتاد سال که محاسنم را برای اسلام سفید کرده‌ام، بیایم و به زیر پرچم کفر بروم؟»

ب) اختلاف و دودستگی میان مشروطه‌خواهان: هنوز جوهر فرمان

مشروطه خشک نشده بود که میان رهبران مشروطه اختلاف افتاد. آیت‌الله شیخ فضل‌الله نوری که در آغاز پشتیبان مشروطه بود، به انتقاد از آن پرداخت. وی معتقد بود افرادی که رهبری انقلاب مشروطه را به دست گرفته‌اند، به اسلام اعتقادی ندارند و می‌خواهند افکار و فرهنگ کشورهای اروپایی را در ایران گسترش دهند. منظور او برخی از روشنفکران بودند که در تقلید از اروپاییان زیاده‌روی می‌کردند. به تدریج، اختلافات شیخ فضل‌الله و همفکرانش با مشروطه‌خواهان بیشتر شد. سرانجام برخی از مشروطه‌خواهان بعد از برکناری محمدعلی شاه، با فرصت‌طلبی شیخ را به اتهام مخالفت با نظام مشروطه محاکمه کردند و به شهادت رساندند. شهادت او تأثیر نامطلوبی بر اوضاع ایران داشت و موجب اختلاف و دشمنی بیشتر در داخل کشور شد.

فعالیت

۳- مهم‌ترین موانع و مشکلات داخلی نظام مشروطه را توضیح دهید.

پ) افزایش دخالت‌های خارجی: هم‌زمان با وقوع

انقلاب مشروطیت در ایران، آلمان و متحدانش، یعنی ایتالیا، اتریش و مجارستان، به یک قدرت بزرگ اروپایی تبدیل شده و در صدد دست‌اندازی بر مستعمرات دیگر کشورها بودند. انگلستان و روسیه برای مقابله با قدرت روزافزون آلمان و متحدانش، تصمیم گرفتند به جای رقابت، با یکدیگر همکاری کنند. به همین دلیل، این دو کشور طی قرارداد ۱۹۰۷ ایران را میان خود تقسیم کردند. پس از آن، روسیه با خیالی آسوده در امور داخلی ایران مداخله می‌کرد و اجازه نمی‌داد که دولت و مجلس اوضاع آشفته کشور را سر و سامان دهند. علاوه بر این، نیروهای روسیه وارد خاک ایران شدند. آنها در تیریز تعدادی از مشروطه‌خواهان را کشتند و در مشهد نیز حرم امام رضا (ع) را به گلوله بستند.

نقشه تقسیم ایران در قرارداد ۱۹۰۷

فعالیت

۴- پس از مطالعه متن، به نقشه دقت کنید و بگویید: الف) روسیه و انگلستان در قرارداد ۱۹۰۷ تقریباً کدام نواحی ایران را تحت نفوذ خود گرفتند؟

ب) هدف انگلستان و روسیه از امضای قرارداد ۱۹۰۷ چه بود؟ پ) قرارداد ۱۹۰۷ چه نتایجی برای ایران داشت؟

نظامیان انگلیسی مستقر در ایران در دوران جنگ جهانی اول

تندیس رئیس‌علی دلواری در بندر دلواری (استان بوشهر)

مردم ایران برای جنگی که خود نقشی در ایجاد آن نداشتند، بهای سنگینی پرداختند.

ت) وقوع جنگ جهانی اول: جنگ جهانی اول

در سال ۱۹۱۴م/۱۲۹۳ش آغاز شد. در یک سوی این جنگ، کشورهای قرار داشتند که به متحدین معروف بودند و در سوی دیگر آن، کشورهایی که به متفقین مشهور شدند؛ جنگ جهانی اول پس از چهار سال با پیروزی متفقین به پایان رسید. بر اثر این جنگ، میلیون‌ها نفر کشته، زخمی و آواره شدند و خسارت‌ها و ویرانی‌های زیادی به بار آمد.

جنگ جهانی اول

متحدین	آلمان، ایتالیا، اتریش، مجارستان، عثمانی
متفقین	انگلستان، روسیه، فرانسه، در اواخر جنگ (امریکا)

دولت ایران در ابتدای جنگ جهانی اول بی‌طرفی کامل خود را اعلام کرد اما انگلستان، روسیه و عثمانی این بی‌طرفی را نادیده گرفتند و نیروهای خود را وارد ایران کردند. پس از آن، برخی مناطق ایران صحنه نبرد نیروهای روسیه و انگلستان با قوای عثمانی شد. در برخی از نواحی ایران مانند بوشهر، فارس و خوزستان، نیروهای مردمی از جمله عشایر غیور به مقابله با قوای اشغالگر انگلیسی برخاستند. از جمله دلیرمردان تنگستانی به فرماندهی رئیس‌علی دلواری با اיתار جان خویش ضربه سنگینی به اشغالگران وارد آوردند.

جنگ جهانی اول موجب بی‌ثباتی و آشفتگی بیشتر اوضاع ایران شد. به دلیل حضور نیروهای اشغالگر و درگیری‌های نظامی، دولت مرکزی به نهایت ضعف رسید و تسلط خود را بر امور کشور از دست داد. نافرمانی و سرپیچی از فرمان دولت مرکزی گسترش یافت و امنیت و آسایش مردم از بین رفت. در آن سال‌ها، ایرانیان دچار مصیبت‌های بزرگی مانند قحطی، فقر، گرسنگی و شیوع بیماری‌های واگیردار شدند و افراد زیادی جان خود را از دست دادند.

فعالیت

۵- آثار و پیامدهای سیاسی و اجتماعی جنگ جهانی اول در ایران را از متن درس استخراج و فهرست کنید.

ایران در دوران حکومت پهلوی

هنگامی که جنگ جهانی اول پایان یافت، کشور ما درگیر انبوهی از مشکلات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی بود. این مشکلات به علاوه برنامه‌ها و سیاست‌های انگلستان در ایران، زمینه را برای انتقال حکومت از قاجاریه به پهلوی فراهم آورد.

زمینه‌های تغییر حکومت از قاجاریه به پهلوی

قرارداد ۱۹۱۹: در اواخر جنگ جهانی اول، حکومت تزاری روسیه به اثر وقوع انقلابی عظیم سرنگون شد. پس از آن، نام این کشور به *اتحاد جماهیر شوروی* تغییر یافت. دولت جدید شوروی نیروهایش را از ایران فرا خواند و سرگرم مسائل داخلی خود شد. انگلستان با استفاده از این موقعیت، کوشید نفوذ و سلطه خود را در کشور ما تثبیت کند. از این رو، با وثوق الدوله، نخست‌وزیر ایران، قراردادی بست که به «قرارداد ۱۹۱۹» معروف شد. بر اساس این قرارداد، اداره امور نظامی و مالی ایران در اختیار کارشناسان (مستشاران) نظامی و مالی انگلستان قرار می‌گرفت. این قرارداد در ایران با مخالفت گسترده‌ای روبه‌رو شد و بسیاری از شخصیت‌های مبارز و آزادی‌خواه مانند آیت‌الله مدرس و شیخ محمد خیابانی با آن به مخالفت برخاستند و حتی احمد شاه قاجار نیز از تأیید آن خودداری کرد.

فعالیت

۱- دلیل مخالفت گسترده آزادی‌خواهان با قرارداد ۱۹۱۹ چه بود؟

کودتای ۱۲۹۹ و روی کار آمدن رضاخان: انگلستان پس از ناکامی در اجرای قرارداد ۱۹۱۹، درصدد برآمد که از طریق کودتا* اهداف خود را در ایران پیگیری نماید. به همین دلیل یکی از فرماندهان نیروی قزاق (لشکر) به نام رضاخان را برگزید. در سوم اسفند ۱۲۹۹ نیروهای تحت فرمان رضاخان مراکز مهم پایتخت را اشغال و کودتا کردند. رضاخان ارتش نوینی پایه‌گذاری کرد و آشوب‌های داخلی را فرونشاند و نظم و امنیت را برقرار کرد. سپس او با استفاده از موقعیت خود به عنوان فرمانده کل قوا و نخست‌وزیر، طرفداران خود را وارد مجلس کرد و سرانجام مجلس، احمدشاه قاجار را برکنار و حکومت را به او واگذار کرد.

رضا شاه در میان گروهی از فرماندهان نظامی

احمد شاه، رضاخان و تعدادی از مقام‌های حکومتی

تصویر میرزا کوچک خان جنگلی و دو تن از هم‌زمانش؛ رضاخان به بهانه برقراری امنیت برخی از قیام‌های آزادی‌خواهانه و استقلال‌طلبانه مانند نهضت جنگل، به رهبری میرزا کوچک خان جنگلی را با خشونت زیاد سرکوب کرد.

روند به قدرت رسیدن رضاخان

- ۱- انگلیسی‌ها اقدام به کودتا در ایران کردند. رضاخان را به‌عنوان مهره نظامی و سیدضیاءالدین طباطبایی را به‌عنوان مهره سیاسی کودتا برگزیدند. (۳ اسفند ۱۲۹۹ ش)
- ۲- رضاخان به فرماندهی کل قوا منصوب شد.
- ۳- رضاخان وزیر جنگ شد. (۱۳۰۲-۱۳۰۰ ش)
- ۴- رضاخان نخست‌وزیر و وزیر جنگ شد (۱۳۰۴-۱۳۰۲ ش)
- ۵- مجلس شورای ملی با وجود مخالفت برخی از نمایندگان مانند آیت‌الله مدرس و دکتر مصدق، احمدشاه را برکنار کرد و حکومت موقت را به رضاخان سپرد. (آبان ۱۳۰۴)
- ۶- مجلس مؤسسان* به‌طور رسمی حکومت را به رضاخان پهلوی واگذار کرد. (آذر ۱۳۰۴)

فعالیت

- ۲- الف) علت کودتای ۱۲۹۹ چه بود؟
- ب) کدام شرایط و عوامل داخلی به رضاخان در دستیابی به قدرت کمک کرد؟

شیوه حکومت و اقدامات رضاشاه

- **استبداد:** رضاشاه از ابتدای حکومت به استبداد و دیکتاتوری* روی آورد. در دوران حکومت او، هیئت وزیران و نمایندگان مجلس شورای ملی اختیار و استقلال چندانی نداشتند و تابع دستورات شاه بودند.
- **سرکوب مخالفان:** حکومت رضاشاه به احزاب و روزنامه‌های مستقل اجازه فعالیت نمی‌داد و با زور و خشونت، فضای خفقان، ترس و سرکوب را بر جامعه حاکم کرد. در چنین شرایطی، مخالفان سرنوشتی جز تبعید، زندان، شکنجه و اعدام نداشتند. آیت‌الله سیدحسن مدرس یکی از مخالفان سرسخت شیوه حکومت رضاشاه بود که به‌دست مأموران این حکومت به شهادت رسید.

«آن یک رأی خودم، چه شد؟»

آیت‌الله سید حسن مدرس از جمله عالمان مبارزی بود که در مجلس همواره از حقوق ملت دفاع و با استبداد داخلی و نفوذ و سلطه بیگانگان مبارزه می‌کرد. او یکی از مخالفان سرسخت رضاخان بود. آیت‌الله مدرس در انتخابات ششمین دوره مجلس به عنوان نماینده اول تهران به مجلس راه یافت اما در انتخابات دوره هفتم، که در زمان حکومت رضاشاه برگزار شد، اعلام کردند که مدرس حتی یک رأی هم نداشته است. وی در پاسخ این ادعا، در جمله‌ای تاریخی و طنزآمیز گفت: «دست‌کم آن یک رأی که بنده به خودم دادم، چه شد؟» مدرس به مبارزه خود با رضاشاه ادامه داد و به همین دلیل دستگیر و تبعید شد. او پس از تحمل سال‌ها تبعید و زندان، در سال ۱۳۱۶ در کاشمر به شهادت رسید.

- **نوسازی ایران:** در دوره حکومت رضاشاه تلاش گسترده‌ای برای نوسازی ایران به تقلید از اروپا صورت گرفت. نوسازی تشکیلات نظامی ادامه یافت. مدارس و مراکز آموزشی جدید در شهرهای مختلف گسترش پیدا کردند و نخستین دانشگاه ایران (دانشگاه تهران) بنیان نهاده شد. علاوه بر آن، راه‌های شوسه توسعه یافتند و راه آهن سراسری که خلیج فارس را به دریای مازندران متصل می‌کرد، احداث شد. همچنین مؤسسات و مراکز صنعتی متعددی در ایران به وجود آمدند.
- **تضعیف ارزش‌های اسلامی و تخریب فرهنگ ایرانی:** حکومت رضاشاه به بهانه پیشرفت و نوسازی فرهنگی و اجتماعی، کارهایی انجام داد که نتیجه آنها تضعیف ارزش‌های دینی و رواج فرهنگ غیرایرانی بود. یکی از این کارها، مجبور کردن مردم به این بود که لباس یکسانی به تن کنند و کلاه لبه‌داری (مشهور به کلاه پهلوی) بر سر بگذارند. پس از آن، محدودیت‌هایی برای برگزاری مراسم مذهبی از جمله عزاداری امام حسین (علیه السلام) — به وجود آمد و زمزمه برداشتن (کشف) حجاب مطرح شد. مردم مشهود اعتراض به این کارها

در مسجد گوهرشاد گرد هم آمدند. نیروهای نظامی مردم را در کنار حرم حضرت امام رضا (علیه السلام) - به گلوله بستند و عده‌ای را شهید و مجروح کردند. حکومت رضاشاه که بسیار شیفته ظاهر فرهنگ اروپایی بود، اندکی پس از سرکوب قیام گوهرشاد، دستور داد حجاب را با زور و خشونت از سر زنان و دختران ایرانی بردارند.

آثار جنگ جهانی دوم (۱۹۴۵-۱۹۳۹م/۱۳۲۴-۱۳۱۸ش) بر ایران

جنگ جهانی دوم با حمله ناگهانی آلمان به لهستان آغاز شد. ایتالیا و ژاپن به آلمان پیوستند و دولت‌های محور را تشکیل دادند. در جبهه مقابل، انگلستان، فرانسه، شوروی و آمریکا قرار داشتند که متفقین خوانده می‌شدند.

جنگ جهانی دوم

دولت‌های محور	آلمان، ایتالیا، ژاپن
متفقین	انگلستان، فرانسه، شوروی (روسیه)، آمریکا

در جنگ جهانی دوم، دولت ایران اعلام بی‌طرفی کرد، اما در شهریور ۱۳۲۰، متفقین به بهانه حضور تعدادی از کارشناسان آلمانی، کشور ما را به اشغال خود درآوردند. هدف اصلی آنها از این اقدام، استفاده از موقعیت و منابع و امکانات ایران به سود خویش بود. متفقین پس از اشغال ایران، رضاشاه را مجبور کردند که به نفع پسرش، محمدرضا، از قدرت کناره‌گیری کند و سپس او را از ایران تبعید کردند.

رژه نظامیان انگلیسی در خیابان‌های تهران (جنگ جهانی دوم)

نظامیان شوروی در خیابان‌های تبریز (جنگ جهانی دوم)

در جنگ جهانی دوم، متفقین با شکست دادن آلمان و بمباران اتمی ژاپن (توسط آمریکا)، پیروز شدند. کشور ما تا پایان جنگ جهانی دوم در اشغال بیگانگان بود. جنگ جهانی دوم نیز همچون جنگ جهانی اول، به اقتصاد و جامعه ایران خسارت‌ها و آسیب‌های زیادی وارد کرد. مردم ایران طی آن سال‌ها با کمبود و گرانی شدید مواد غذایی، مخصوصاً نان، روبه‌رو بودند و عده زیادی بر اثر گرسنگی و سوءتغذیه جان سپردند.

۳- الف) کشور مادر دو جنگ جهانی اول و دوم «پل پیروزی متفقین» لقب گرفت. با راهنمایی دبیر خود و با همفکری یکدیگر، بگویید چرا این لقب به ایران داده شد. ب) آثار و پیامدهای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی جنگ جهانی دوم بر ایران چه بود؟

نهیضت ملی شدن نفت

محمد رضا شاه در سال‌های نخست سلطنت خود این امکان را نداشت که همچون پدرش با استبداد و دیکتاتوری حکومت کند. بنابراین، برای نمایندگان مجلس شورای ملی و هیئت وزیران فرصتی به وجود آمد که در اداره امور کشور نقش مؤثری داشته باشند. همچنین در این دوره احزاب سیاسی و مطبوعات دوباره فعالیت خود را آغاز کردند. در چنین شرایطی بود که زمینه برای نهیضت ملی شدن نفت به وجود آمد.

این نهیضت یکی از رویدادهای مهم تاریخ معاصر ایران است. امتیاز بهره‌برداری از منابع نفت ایران در زمان مظفرالدین شاه به انگلیسی‌ها واگذار شده بود. رضا شاه امتیاز مذکور را لغو کرد اما خیلی زود طی قرارداد دیگری، دوباره منابع نفت ایران را به انگلستان واگذار کرد. در سال‌های بعد از جنگ جهانی دوم، مردم ایران خواهان لغو آن قرارداد و ملی شدن صنعت نفت بودند. آیت الله کاشانی و دکتر محمد مصدق رهبری نهیضت ملی شدن صنعت نفت را به عهده گرفتند. مجلس شورای ملی نیز با مشاهده اتحاد و یکدلی مردم، قانون ملی شدن نفت را در اسفند ۱۳۲۹ تصویب کرد و با تأیید این مصوبه از سوی شاه در بیست و نهم همان ماه، صنعت نفت ایران ملی شد. پس از آن، دکتر مصدق نخست وزیر شد تا آن قانون را به اجرا درآورد و دست بیگانگان را از منابع و صنعت نفت کوتاه کند. دولت انگلیس برای جلوگیری از اجرای قانون ملی شدن صنعت نفت، کارهای مختلفی انجام داد اما به دلیل وحدت ملت و همدلی رهبران نهیضت، ناکام ماند.

آیت الله کاشانی و مصدق

تصویری از یکی از راهپیمایی‌های مردم در حمایت از نهیضت ملی شدن نفت

گروهی از افسران کودتای در جریان کودتای ۲۸ مرداد

محمدرضا شاه هنگام دیدار با هویدا نخست وزیر و اعضای کابینه او

کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و بازگشت استبداد و دیکتاتوری

پس از مدتی، میان رهبران و گروه‌های سیاسی پشتیبان نهضت ملی شدن نفت اختلاف بروز کرد و اتحاد و همدلی به تفرقه و دشمنی تبدیل شد. این وضعیت، ملت را دلسرد و دشمنان نهضت را امیدوار کرد. دولت‌های انگلستان و آمریکا از این شرایط برای سرنگونی دولت دکتر مصدق از طریق کودتا استفاده کردند. طبق برنامه‌ای که این دو کشور طراحی کردند، در روز ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ واحدهایی از ارتش به فرماندهی سرلشکر فضل‌الله زاهدی به خیابان‌ها ریختند و با اشغال مراکز مهم پایتخت، دولت دکتر مصدق را سرنگون کردند.

پس از موفقیت کودتای ۲۸ مرداد، منابع نفت ایران دوباره در اختیار بیگانگان قرار گرفت و نفوذ و سلطه آمریکا بر کشور ما به تدریج افزایش یافت. چند ماه پس از کودتای ۲۸ مرداد، حکومت پهلوی با نادیده گرفتن قانون ملی شدن صنعت نفت، امور اکتشاف، استخراج و فروش نفت را طی قراردادی به چندین شرکت نفتی انگلیسی، آمریکایی، هلندی و فرانسوی واگذار کرد. این شرکت‌ها متعهد شدند ۵۰ درصد درآمد فروش نفت را به ایران بپردازند.

محمدرضا شاه پس از کودتا، به شاهی مستبد و ستمگر تبدیل شد که اصول قانون اساسی را آشکارا نادیده می‌گرفت. او همچنین با تأسیس سازمان اطلاعات و امنیت کشور (ساواک) به سرکوب شدید مخالفان پرداخت و دوباره فضای ترس و خفقان بر ایران حاکم شد.

○ فعالیت

۴- همفکری کنید و بگویید به نظر شما، چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی در اهداف نهضت تنباکو و نهضت ملی شدن نفت وجود دارد؟

۵- الف) مهم‌ترین دلیل موفقیت کودتای ۲۸ مرداد چه بود؟
ب) کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ چه تفاوت و شباهتی با کودتای ۱۲۹۹ داشت؟

بست نشستن: پناه بردن به مکان‌های مقدس یا خانه بزرگان به منظور حفظ جان یا دادخواهی؛ در دوره قاجار و حتی پیش از آن رسم بود که اشخاص برای اعتراض یا دادخواهی به مکان‌هایی مانند زیارتگاه‌ها، خانه علما و دیگر بزرگان پناه می‌بردند و تا خواسته‌هایشان برآورده نمی‌شد، آنجا را ترک نمی‌کردند. در این مدت، کسی حق نداشت پناهندگان را از پناهگاهشان بیرون کند. به این رسم، بست‌نشینی یا تحصن می‌گفتند.

کودتا: برانداختن دولت یا حکومت موجود و به دست گرفتن قدرت با استفاده از قوای نظامی.

مجلس مؤسسان: مجلسی شامل نمایندگان انتخابی مردم که برای تغییر یا اصلاح موادی از قانون اساسی تشکیل می‌شد.

دیکتاتوری: خودرأیی و استبداد؛ فرمانروایی یک فرد یا گروه بر یک کشور با زور و از طریق تحمیل افکار و عقاید خود بر جامعه و سرکوب منتقدان و مخالفان.

به کار بندیم

۱- به چند گروه تقسیم شوید و هر گروه درباره زندگی و اقدامات یکی از این شخصیت‌ها تحقیق کند: میرزا کوچک خان جنگلی، آیت‌الله سید ابوالقاسم کاشانی، دکتر محمد مصدق؛ شهید سید مجتبی نواب صفوی.

۲- با توجه به دانسته‌های خود، یک مورد از عملکردهای شاهان زیر را که نشان بدهد آنها به قانون اساسی مشروطه پایبند بوده یا نبوده‌اند، بنویسید.

محمد علی شاه ←

احمد شاه ←

رضا شاه ←

محمد رضا شاه ←

سقوط حکومت شاهنشاهی و شکل‌گیری نظام جمهوری اسلامی

فصل

تلاش‌ها و جان‌فشانی‌های ایرانیان برای رهایی از استبداد داخلی و سلطه خارجی در انقلاب مشروطیت و نهضت ملی شدن نفت به نتیجه مطلوب نرسید. مردم مسلمان ایران که خواهان احیای ارزش‌های اسلامی و به‌ویژه برقراری عدالت و آزادی بودند، در برابر استبداد، ستمگری و فساد حکومت پهلوی به پا خاستند. این بار، رهبری نهضت اسلامی ایران را عالمی شجاع و مبارز به نام امام خمینی به عهده گرفت. امام با تکیه بر باورها و ارزش‌های دینی، مردم را به ایستادگی در برابر ظلم و سلطه بیگانگان بر کشور فراخواند. سرانجام، مبارزه ملت برای استقلال، آزادی و جمهوری اسلامی با تقدیم هزاران شهید در ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ انقلاب اسلامی به نتیجه رسید و رژیم مستبد و وابسته پهلوی سرنگون شد. پس از آن، نظام جمهوری اسلامی با پشتیبانی و مشارکت مؤثر مردم در کشور مستقر شد و با وجود توطئه‌ها و اقدام‌های گسترده دشمنان انقلاب به مسیر خود ادامه داد.

شما با مطالعه این فصل و انجام دادن فعالیت‌های آن به پاسخ پرسش‌های زیر پی می‌برید:

- ۱- نهضت اسلامی مردم ایران به رهبری امام خمینی (ره) چرا و چگونه آغاز شد؟
- ۲- علل وقوع انقلاب اسلامی چه بود و چه عواملی در پیروزی آن نقش داشت؟
- ۳- نظام جمهوری اسلامی چگونه برقرار شد؟
- ۴- دلایل و پیامدهای دشمنی و توطئه‌های ضد انقلاب داخلی و خارجی چه بود؟

نهضت اسلامی به رهبری امام خمینی

پس از کودتای ۲۸ مرداد و بازگشت محمدرضا شاه به سلطنت، به تدریج نفوذ و سلطه آمریکا بر ایران بیشتر شد. در آن زمان، مردم ایران از شکست نهضت ملی شدن نفت و تسلط دوباره بیگانگان بر کشورشان ناراحت بودند. آمریکایی‌ها برای جلوگیری از وقوع قیام‌های مردمی و حفظ حکومت پهلوی، به شاه توصیه کردند که در امور مختلف اجتماعی و اقتصادی کشور تغییراتی ایجاد کند. برخی از این تغییرات عبارت بودند از:

الف) تصویب نامه* انجمن‌های ایالتی و ولایتی: حکومت

افشاگری امام خمینی (ره) درباره اقدامات و جنایات حکومت پهلوی

پهلوی در سال ۱۳۴۱ ش، قانون انجمن‌های ایالتی و ولایتی (شوراها) را تغییر داد. از جمله این تغییرات این بود که شرط مسلمان بودن برای انتخاب‌کنندگان و انتخاب‌شوندگان لغو گردید و دیگر آنکه شرط سوگند به قرآن یاد کردن انتخاب‌شوندگان به سوگند به کتاب آسمانی تبدیل شد.

حکومت پهلوی به ظاهر وانمود می‌کرد که با این تغییرات قانونی قصد دارد مردم را در فعالیت‌های اجتماعی مشارکت بدهد. اما در واقع هدف او تضعیف هویت اسلامی جامعه ایران بود. به همین دلیل، علما با این تغییر قانون مخالفت کردند. برجسته‌ترین مخالفان، عالمی شجاع به نام آیت‌الله سیدروح‌الله خمینی بود که در قم اقامت داشت. امام خمینی می‌دانست که هدف حکومت از این تغییرات، مخالفت با اسلام و تخریب ارزش‌های اسلامی است.

سرانجام در نتیجه مخالفت جدی امام و سایر علما، دولت مجبور شد این تصویب‌نامه را لغو کند.

ب) اصول شش‌گانه*: محمدرضا شاه پیروی از سیاست‌های آمریکا را برای حفظ حکومت خود ضروری می‌دانست. به همین دلیل، مدت کوتاهی پس از لغو تصویب‌نامه انجمن‌های ایالتی و ولایتی، اعلام کرد که اصول شش‌گانه‌ای را با عنوان «انقلاب سفید» به همه‌پرسی (رفراندوم) خواهد گذاشت.

اصول شش‌گانه در ظاهر برای کشور خوب و لازم به نظر می‌رسید، اما امام خمینی و سایر علمای مبارز از اهداف و پیامدهای واقعی این اصول آگاه بودند و یقین داشتند که اجرای این اصول، موجب افزایش سلطه آمریکا بر ایران و وابستگی بیشتر سیاسی و اقتصادی کشور ما به بیگانگان می‌شود. به همین دلیل، امام ضمن غیرقانونی شمردن همه‌پرسی اصول شش‌گانه، از مردم خواست که در آن شرکت نکنند. در برخی از شهرها مانند تهران و قم، مردم تظاهرات کردند و مخالفت خود را با اصول شش‌گانه و همه‌پرسی آن نشان

دادند. اما همه‌پرسی اصول شش‌گانه با وجود اعتراض‌های مردمی، در بهمن ۱۳۴۱ برگزار شد و حکومت پهلوی نیز اعلام کرد که بیشتر مردم با اصول شش‌گانه موافق‌اند.

فعالیت

- ۱- هدف آمریکا از ایجاد تغییرات در امور اجتماعی و اقتصادی ایران چه بود؟
- ۲- به نظر شما هدف شاه از برگزاری همه‌پرسی اصول شش‌گانه چه بود؟

پ) قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲: با فرا رسیدن ماه محرم، که مقارن با خرداد ۱۳۴۲ بود، امام خمینی به مداحان و سخنرانان مذهبی یادآوری کرد که سکوت در برابر حکومت ستمگر، کمک به دشمنان اسلام است و از آنان خواست که خطر اسرائیل را به مردم گوشزد کنند. در آن زمان، حکومت پهلوی با اسرائیل رابطه برقرار کرده بود.

امام خمینی، خود نیز در عصر عاشورا (۱۳ خرداد) در سخنانی تاریخی در مدرسه فیضیه قم، شاه را به دلیل ستمگری، همکاری با اسرائیل و وابستگی به آمریکا به شدت محکوم کرد. دو روز بعد، مأموران رژیم شاه شبانه به خانه امام ریختند و ایشان را دستگیر و پس از انتقال به تهران، در یکی از پادگان‌های نظامی زندانی کردند. دستگیری امام، موجب خشم و اعتراض گسترده مردم مسلمان ایران در شهرهای مختلف شد. شدیدترین اعتراض‌ها در شهرهای قم، تهران و ورامین صورت گرفت. رژیم شاه که از حرکت سریع و فراگیر مردم به وحشت افتاده بود، به مأموران خود دستور داد که تظاهرکنندگان را به گلوله ببندند و قیام را سرکوب کنند. قیام ۱۵ خرداد اگرچه به زور اسلحه و با خشونت مأموران رژیم سرکوب شد، بر خشم و نفرت مردم انقلابی نسبت به شاه و عوامل حکومت او افزود و انگیزه آنان را برای مبارزه تا سرنگونی حکومت پهلوی تقویت کرد.

تهران، ۱۵ خرداد ۱۳۴۲

امام خمینی (ره) در مدرسه فیضیه قم، ۱۳۴۲

گروهی از مأموران نظامی آمریکا در ایران

محمدرضا شاه در ملاقات با نیکسون، رئیس‌جمهور آمریکا

ت) مخالفت امام خمینی با لایحه کاپیتولاسیون*:

امام خمینی پس از تحمل چند ماه بازداشت، در فروردین ۱۳۴۳ اجازه یافت که به قم بازگردد. مدتی بعد، آمریکا دولت ایران را مجبور کرد که به مأموران نظامی آمریکا مصونیت قضایی یا حق کاپیتولاسیون بدهد. بر اساس این مصونیت، اگر آمریکایی‌ها در ایران مرتکب جرمی می‌شدند، دادگاه‌های ایران حق رسیدگی به جرم آنها را نداشتند.

امام خمینی در یک سخنرانی مهم، دادن مصونیت قضایی به آمریکاییان را اقدامی ذلت‌بار و خلاف استقلال کشور شمرد و شاه را به سبب وابستگی به آمریکا به شدت سرزنش کرد.

به این ترتیب، حکومت پهلوی دریافت که امام اهل سازش و سکوت نیست. بنابراین، در ۱۳ آبان ۱۳۴۳ ایشان را به ترکیه تبعید کرد. حدود یک سال بعد، تبعیدگاه امام از ترکیه به عراق تغییر یافت و تا مهر ۱۳۵۷ امام در شهر نجف ساکن بود.

امام خمینی در تبعید نیز به مبارزه ادامه داد و با صدور اعلامیه و فرستادن پیام، مردم و گروه‌های سیاسی را به مبارزه با حکومت پهلوی دعوت می‌کرد.

○ فعالیت

۳- الف) کاربرگه شماره (۱۱) را انجام دهید.

ب) با مطالعه دقیق درس، اقدامات امام خمینی را در مبارزه با حکومت پهلوی به ترتیب روی نمودار بنویسید.

مخالفت با تصویب‌نامه
انجمن‌های ایالتی و ولایتی

ادامه مبارزه در دوران تبعید

ادامه مبارزه ملت پس از تبعید امام خمینی: قشرهای مختلف مردم به ویژه روحانیان، فرهنگیان، دانشجویان و بازاریان پس

از تبعید رهبر نهضت، به مبارزه ادامه دادند. آنها به پیروی از امام، مبارزه را وظیفه‌ای دینی و شرعی می‌دانستند. علاوه بر یاران و پیروان امام خمینی، گروه‌های دیگری نیز با عقاید سیاسی متفاوت در مبارزه با حکومت پهلوی شرکت داشتند.

برخی از عالمان و اندیشمندان مانند استاد شهید آیت الله مطهری، دکتر علی شریعتی و مرحوم آیت الله طالقانی می‌کوشیدند با سخنرانی، نوشتن کتاب و مقاله و برگزاری کلاس‌های تفسیر قرآن و نهج‌البلاغه در مساجد، حسینیه‌ها و دانشگاه‌ها، اسلام انقلابی را به جوانان معرفی کنند.

مرحوم آیت‌الله سید محمود طالقانی، عالم مبارزی که مدت‌های طولانی در زندان‌های شاه، شدیدترین شکنجه‌ها را تحمل کرد و سال‌ها در تبعید به سر برد.

شهید آیت‌الله مرتضی مطهری، سخنرانی در حسینیه ارشاد

مرحوم دکتر علی شریعتی، اندیشمند مسلمان

اوضاع ایران در آستانه انقلاب اسلامی

در سال ۱۳۵۶، چنین به نظر می‌رسید که حکومت پهلوی در اوج قدرت است. در آن زمان، شاه اکثر مخالفان خود را سرکوب کرده بود. آمریکا و بسیاری از کشورهای قدرتمند نیز از حکومت او پشتیبانی می‌کردند. با این حال، مردم ایران به دلیل مسائل و مشکلات مختلف فرهنگی، سیاسی و اقتصادی از شاه و سیاست‌های او ناراضی بودند:

- حکومت پهلوی به فرهنگ و ارزش‌های اسلامی توجهی نداشت و برنامه‌های رادیو و تلویزیون و سینما در جهت بی‌بندوباری و تخریب ارزش‌های اسلامی بود.
- حکومت پهلوی به بیگانگان وابسته بود و نفوذ و دخالت کشورهای خارجی به ویژه آمریکا در امور ایران، بر نارضایتی مردم افزوده بود.
- استبداد و سرکوب عامل دیگری بود که خشم و نفرت ایرانیان را علیه حکومت شاه برمی‌انگیخت. رژیم پهلوی حقوق ملت و اصول قانون اساسی مشروطه را نادیده می‌گرفت. نمایندگان مجلس شورای ملی و هیئت وزیران در برابر شاه هیچ اختیاری نداشتند و کاملاً مطیع او بودند.

مرضیه حدیدیچی (دباغ) از زنان مبارز
و انقلابی که در دوره حکومت پهلوی،
زندانی و شکنجه شد.

روزنامه‌ها نیز آزادی نداشتند و نمی‌توانستند از شاه و مقام‌های حکومتی انتقاد کنند. ساواک و مأموران نظامی با انواع شکنجه‌ها، مخالفان را سرکوب می‌کردند و عده زیادی از مخالفان به اعدام، زندان و تبعید محکوم شده بودند.

● حیف و میل و غارت ثروت و سرمایه‌های ملی کشور توسط خاندان پهلوی و مقام‌های حکومتی از جمله موارد دیگری بود که به گوش مردم می‌رسید و آنان را خشمگین‌تر می‌کرد. این در حالی بود که بیشتر مردم، به ویژه در روستاها و شهرهای کوچک، در فقر و محرومیت به سر می‌بردند.

فعّالیت

۴- جدولی با سه ستون رسم کنید. دلایل سیاسی، فرهنگی - اجتماعی و اقتصادی نارضایتی مردم از حکومت شاه را به تفکیک در آن بنویسید.

۵- با توجه به آنچه در کتاب «آمادگی دفاعی» خوانده‌اید درباره زندگی یکی از شخصیت‌هایی که با حکومت پهلوی مبارزه نمود، تحقیق کنید و اهداف وی را در کلاس توضیح دهید.

انقلاب اسلامی از آغاز تا پیروزی

در سال ۱۳۵۶، چند حادثه موجب شد که آتش خشم ملت شعله‌ور شود. یکی از آنها درگذشت مشکوک حاج آقا مصطفی خمینی فرزند امام (آبان ۱۳۵۶) در نجف بود که گفته می‌شد به دست مأموران شاه به شهادت رسیده است. مجالس ختم حاج آقا مصطفی در برخی شهرها برگزار شد و مردم ضمن ابراز ارادت و احترام به امام خمینی، خشم خود را نسبت به حکومت شاه نشان دادند. حادثه دیگر انتشار یک مقاله توهین‌آمیز بود.

شاه و درباریان که از اقدام ملت در گرامی‌داشت یاد و نام امام و فرزندش خشمگین شده بودند، مقاله توهین‌آمیزی نسبت به ایشان در روزنامه اطلاعات منتشر کردند. این مقاله همچون کبریتی بر انبار باروت انقلاب بود.

قیام ۱۹ دی قم: مردم قم در ۱۹ دی ۱۳۵۶ در اعتراض به انتشار مقاله توهین‌آمیز نسبت به امام روزنامه اطلاعات، به تظاهرات پرداختند. مأموران حکومت این تظاهرات را به خاک و خون کشیدند.

قیام ۲۹ بهمن تبریز: مردم تبریز به مناسبت چهارم شهدای ۱۹ دی قم، در روز ۲۹ بهمن قیام کردند و تعداد زیادی از آنها

شهید و زخمی شدند.

گسترش تظاهرات و اعتصاب‌ها در کشور: اعتراض‌های خیابانی مردم در سال ۱۳۵۷، ادامه یافت و شهرهای مختلف

ایران صحنه راهپیمایی علیه حکومت شد. هرچه زمان می‌گذشت، افراد بیشتری در تظاهرات حضور می‌یافتند و خواستار نابودی حکومت شاه می‌شدند. همچنین در این دوره کارکنان و کارگران شرکت نفت دست به اعتصاب زدند و کارکنان کارخانه‌های دیگر و مراکز آموزشی، رادیو، تلویزیون، روزنامه‌ها و ... دست از کار کشیدند.

یکی از خونین‌ترین رویدادهای دوران انقلاب اسلامی در روز ۱۷ شهریور ۱۳۵۷ در تهران به وقوع پیوست. در آن روز

راه‌پیمایی عظیم مردم تهران در روز عاشورا سال ۱۳۵۷

که به جمعه سیاه معروف شد، مأموران رژیم به طرز بی‌رحمانه‌ای تظاهرات مردم را در میدان ژاله (شهدای کنونی) به خاک و خون کشیدند و عده زیادی را شهید و زخمی کردند.

عکس‌العمل شاه در برابر اعتراض و تظاهرات ملت، متفاوت بود؛ از یک‌سو برای فریب ملت، بی‌دری نخست‌وزیران خود را عوض می‌کرد و مدعی آن بود که پیام انقلاب آنان را شنیده است و به خواسته‌هایشان توجه خواهد کرد. از سوی دیگر، به مأموران خود دستور می‌داد که تظاهرکنندگان را سرکوب کنند. امام خمینی، رهبر انقلاب، با صدور اعلامیه مردم را آگاه می‌کرد و از آنها می‌خواست که فریب حکومت ظالم را نخورند و به مبارزه خود ادامه دهند و وحدت خود را حفظ کنند.

امام خمینی (ره) در پاریس

هجرت امام از نجف به پاریس: پس از آنکه قیام

ملت علیه حکومت پهلوی، گسترش یافت، دولت عراق امام را وادار کرد که آن کشور را ترک کند. امام ناچار به فرانسه رفت و در محله «نوفل لوشاتو» در حومه شهر پاریس اقامت گزید. با حضور امام در پاریس، بسیاری از مبارزان توانستند با ایشان ملاقات و گفت‌وگو کنند. همچنین این امکان برای خبرنگاران سراسر جهان فراهم آمد تا پیام امام را به گوش مردم ایران و جهان برسانند.

بازگشت امام (ره) به ایران و پیروزی انقلاب : سرانجام، در نتیجه مبارزه مردم ایران، شاه در روز ۲۶ دی ماه مجبور به فرار از کشور شد و رهبر انقلاب اسلامی در ۱۲ بهمن ۱۳۵۷ با استقبال بی نظیر و باشکوه مردم به میهن عزیز بازگشت.

سخنرانی امام خمینی پس از بازگشت به ایران در بهشت زهراي تهران و غیرقانونی اعلام کردن دولت بختیار، ۱۲ بهمن ۱۳۵۷ (عکاس : علی کاوه)

سرنگونی نظام شاهنشاهی در ایران

انقلاب اسلامی در ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ به پیروزی رسید و عصر جدیدی در تاریخ ایران آغاز شد. انقلاب اسلامی ایران، با شعار اصلی «استقلال، آزادی، جمهوری اسلامی» به پیروزی رسید و هدف آن از بین بردن وابستگی کشور به بیگانگان و تأمین حقوق ملت در چارچوب قوانین و ارزش‌های اسلامی بود. «ایمان به اسلام»، «وحدت ملت» و «رهبری قاطع امام خمینی» سه عامل مؤثر در موفقیت انقلاب اسلامی بودند.

○ فعالیت

۶- کاربرگه شماره (۱۲) را انجام دهید.

ایران در دوران پس از پیروزی انقلاب اسلامی

همه‌پرسی تعیین نظام سیاسی ایران در فروردین ۱۳۵۸

از فردای پیروزی انقلاب اسلامی، تلاش برای تحقق شعار «استقلال، آزادی، جمهوری اسلامی» که خواسته اصلی و اساسی ملت در جریان انقلاب اسلامی بود، آغاز شد.

برپایی نظام جمهوری اسلامی

همه‌پرسی تعیین نظام سیاسی: امام خمینی به دولت موقت انقلاب مأموریت داد که ضمن اداره امور کشور، اقدامات لازم را برای تأسیس نظام سیاسی جدید انجام دهد. مقدمات برگزاری همه‌پرسی برای تعیین نظام سیاسی خیلی زود فراهم شد. مردم ایران در روزهای ۱۰ و ۱۱ فروردین ۱۳۵۸ برای تعیین سرنوشت سیاسی خود به پای صندوق‌های رأی رفتند تا از میان دو گزینه «جمهوری اسلامی: آری یا خیر» یکی را برگزینند. در این همه‌پرسی، ۹۸/۲ درصد مردم به جمهوری اسلامی رأی مثبت دادند. نتیجه همه‌پرسی در ۱۲ فروردین اعلام گردید و پس از آن، این روز به عنوان روز جمهوری اسلامی نام‌گذاری شد.

تدوین و تصویب قانون اساسی جدید: بلافاصله پس از همه‌پرسی تعیین نظام سیاسی، مقدمات تدوین قانون اساسی جمهوری اسلامی فراهم آمد. این قانون نیز به همه‌پرسی گذاشته شد و ملت در آذر ماه ۱۳۵۸ آن را تأیید کرد.

انتخابات ریاست جمهوری و مجلس شورای اسلامی: پس از تصویب قانون اساسی، انتخابات اولین دوره ریاست جمهوری (بهمن ۱۳۵۸) و سپس اولین دوره مجلس شورای اسلامی (اسفند ۱۳۵۸) برگزار شد. پس از انتخاب رئیس جمهوری و تشکیل مجلس شورای اسلامی، هیئت دولت نیز تعیین شد و نظام جمهوری اسلامی به طور رسمی شکل گرفت.

شکل‌گیری نهادهای انقلابی: پس از پیروزی انقلاب اسلامی به فرمان امام خمینی، برخی نهادهای انقلابی بر اساس ضرورت و نیازهای کشور به وجود آمدند. از جمله مهم‌ترین این نهادها، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی و بسیج مستضعفان با هدف دفاع از آرمان‌های انقلاب اسلامی و مرز و بوم کشور، جهاد سازندگی به منظور عمران و آبادانی روستاها و نهضت سواد آموزی برای کاهش بی سوادی و گسترش سواد در کشور بود.

○ فعالیت

۱- با مطالعه متن:

الف) نمودار روند تأسیس حکومت جمهوری اسلامی را تکمیل کنید.

همه‌پرسی تعیین نظام سیاسی				تعیین هیئت دولت
---------------------------	--	--	--	-----------------

ب) با توجه به نمودار، نقش مردم را در تأسیس نظام جمهوری اسلامی توضیح دهید.

توطئه‌ها و دسیسه‌های دشمنان

به دنبال پیروزی انقلاب اسلامی، رژیم وابسته پهلوی سقوط کرد و حکومت جمهوری اسلامی تأسیس شد. نظام جمهوری اسلامی ایران از همان ابتدای شکل‌گیری به حمایت از نهضت‌های آزادی‌بخش در سراسر جهان برخاست. به همین دلیل، روابط خود را با دولت اشغالگر قدس (اسرائیل) قطع کرد و از قیام مردم فلسطین برای آزادی سرزمین خود پشتیبانی نمود. از این رو، دولت‌های سلطه‌گر و زورگو، که در رأس آنها آمریکا بود، فعالیت‌های گسترده‌ای را برای انحراف و نابودی نظام نوپای اسلامی آغاز کردند.

الف) ایجاد شورش و ناامنی: در سال‌های نخست پیروزی انقلاب اسلامی، گروه‌های ضد انقلاب داخلی با حمایت دشمنان خارجی انقلاب اسلامی در بخش‌هایی از کشور، به ویژه در مناطق مرزی، به ایجاد ناامنی و اغتشاش پرداختند. این گروه‌ها قصد داشتند با به راه انداختن جنگ داخلی، اقوام ایرانی را در مقابل هم قرار دهند. آنها حتی به اموال عمومی و دارایی‌های مردم نیز خسارت‌های فراوانی وارد کردند.

(ب) ترور شخصیت‌ها و مردم انقلابی : یکی از اقدام‌های جنایت‌کارانه گروه‌های ضد انقلاب که با حمایت دشمنان خارجی انجام گرفت، ترور گسترده شخصیت‌های انقلابی، مسئولان سیاسی و فرهنگی و مردم عادی بود. در نتیجه این اقدام‌های تروریستی، تعداد زیادی از شخصیت‌های نظام جمهوری اسلامی و یاران نزدیک امام به شهادت رسیدند. آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای نیز از جمله شخصیت‌هایی بودند که بر اثر اقدام‌های تروریستی ضدانقلاب به شدت مجروح شدند.

محمدعلی رجایی، دومین رئیس‌جمهور اسلامی ایران، و حجة الاسلام دکتر محمد جواد باهنر، نخست‌وزیر، در ۸ شهریور ۱۳۶۰ بر اثر انفجار دفتر نخست‌وزیری توسط منافقین (گروه مجاهدین خلق) به شهادت رسیدند.

استاد آیت‌الله مرتضی مطهری، رئیس شورای انقلاب، که در ۱۲ اردیبهشت ۱۳۵۸ توسط گروه‌های ضدانقلاب به حزب جمهوری اسلامی توسط منافقین (گروه مجاهدین خلق) در ۷ تیر ۱۳۶۰ به شهادت رسیدند.

(پ) جنگ تحمیلی : در همان زمانی که کشور ما درگیر آشوب‌های وسیع ضدانقلاب داخلی بود، دشمنان خارجی، جنگی خانمان‌سوز را به ملت ایران تحمیل کردند.

در سال ششم خواندید که در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹، صدام، رئیس حکومت بعثی عراق، با فرمان حمله به خرمشهر جنگ علیه ایران را آغاز کرد و بخش‌هایی از خاک میهن ما را به اشغال خود درآورد.

همکاری زنان در آماده‌کردن مواد غذایی برای ارسال به جبهه‌ها

رزمندگان در جبهه‌های جنگ تحمیلی

جنگ تحمیلی سرانجام پس از هشت سال پایداری ملت و ایثار رزمندگان به پایان رسید. این در حالی بود که صدام به هیچ یک از هدف‌های خود نرسید و حتی نتوانست یک وجب از خاک عزیز کشور ما را جدا کند. دو سال بعد از اعلام آتش‌بس، ایران و عراق برای تبادل اسرا به توافق رسیدند. پس از آن آزادگان (رزمندگان دربند) ایرانی از اسارت رژیم عراق آزاد شدند و در میان استقبال گرم و با شکوه مردم به میهن اسلامی بازگشتند.

بازگشت آزادگان به میهن

- ۲- با راهنمایی دبیر خود، همفکری کنید و بگویید که انقلاب اسلامی با وجود ترور گسترده شخصیت‌های نظام جمهوری اسلامی، چرا و چگونه به حرکت خود ادامه داده است؟
- ۳- با مطالعه متن و مراجعه به دانسته‌های قبلی خود، درباره حمایت گسترده مردم از انقلاب اسلامی در سال‌های پس از پیروزی چند دلیل بیاورید.

رحلت امام خمینی و انتخاب حضرت آیت‌الله خامنه‌ای به رهبری

امام خمینی پس از عمری مجاهدت علمی و مبارزه برای تعالی اسلام و سرپنداری ایران اسلامی، سرانجام در شامگاه ۱۳ خرداد ۱۳۶۸ در تهران درگذشت. پیکر او را میلیون‌ها عزادار پس از یک تشییع بی‌نظیر تاریخی در نزدیکی بهشت زهرا تهران به خاک سپردند.

وداع تاریخی مردم با امام خمینی (ره)

عظیم‌ترین ثمره زندگی ایشان، رهبری انقلابی بزرگ بود. همچنان که آیت‌الله خامنه‌ای در این باره فرمود: «این انقلاب در هیچ کجای جهان بی نام او شناخته نیست». یک روز پس از ارتحال امام، مجلس خبرگان رهبری، آیت‌الله خامنه‌ای را به رهبری انقلاب برگزید. آیت‌الله خامنه‌ای همواره بر حفظ و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی و راه امام خمینی تأکید داشته و در این زمینه گام‌های مؤثری برداشته‌اند.

تصویب نامه : قوانینی که هیئت دولت آنها را تصویب می‌کند.

اصول شش‌گانه : ۱- اصلاحات ارضی و الغای رژیم ارباب رعیتی؛ ۲- تصویب لایحه قانون ملی کردن جنگل‌ها؛ ۳- فروش سهام کارخانه‌های دولتی به عنوان پشتوانه اصلاحات ارضی؛ ۴- سهم کردن کارگران در سود کارخانه‌ها؛ ۵- اصلاح قانون انتخابات؛ ۶- ایجاد سپاه دانش.

کاپیتولاسیون : به معنای قضاوت‌سپاری؛ به موافقت‌نامه‌ای گفته می‌شود که طبق آن، دولت حق رسیدگی قضایی به جرایم اتباع خارجی یک کشور در خاک خود را به نماینده حقوقی آن کشور واگذار می‌کند. به همین دلیل به آن «حق قضاوت کنسولی» می‌گویند.

تاریخ شفاهی : یکی از شیوه‌های پژوهش در تاریخ که در آن رویدادهای تاریخی را با استفاده از دیدگاه‌ها و سخنان و عملکرد کسانی که شاهد و ناظر آن رویدادها بوده‌اند، شناسایی می‌کنند.

به کاربندیم

به دو گروه الف و ب تقسیم شوید و مجله تاریخ شفاهی* کلاس خود را به ترتیب زیر طراحی و تولید کنید.

۱- اعضای گروه الف با پدر، مادر، پدربزرگ، مادر بزرگ و یا یکی از بستگان خود که در تظاهرات دوران انقلاب حضور داشته‌اند، گفت‌وگو کنند و خاطرات آنان را از روزهای انقلاب بنویسند.

۲- اعضای گروه ب با یکی از بستگان یا آشنایان خود که در جبهه‌های جنگ تحصیلی حضور داشته‌اند، گفت‌وگو کنند و گزارش آن را به صورت کتبی ارائه دهند.

مطالب گردآوری شده را در قالب مجله تاریخ شفاهی ارائه کنید و پس از همفکری، عنوانی برای آن انتخاب نمایید.